

БЪЛГАРСКА Наука

ISSN: 1314-1031

Брой 120 > ЮНИ 2019

Развитие на фитохимичната
наука в Института по органична
химия с Център по фитохимия

БЪЛГАРСКА НАУКА

ISSN: 1314-1031

ДЕКЕМВРИ 2018

**"Устойчиво оползотворяване
на био-ресурси и отпадъци
от лечебни и ароматични
растения за иновативни
биоактивни продукти"**

ЕВРОПЕЙСКИ СЪЮЗ
ЕВРОПЕЙСКИ СТРУКТУРНИ И
ИНВЕСТИЦИОННИ ФОНДОВЕ

ОПЕРАТИВНА ПРОГРАМА
НАУКА И ОБРАЗОВАНИЕ ЗА
ИНТЕЛИГЕНТЕН РАСТЕЖ

ГЛАВЕН РЕДАКТОР:

Петър Теодосиев

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ В СЪСТАВ:

Проф. Николай Витанов
Проф. Ради Романски
дфн. Пламен Физиев
Доц. Илия Пенев
Доц. Валери Голев
Доц. Милен Богданов
Доц. Петър Голийски
Доц. Севдалина Турманова
Доц. д-р Елица Петрова
Доц. д-р Петко Стефанов Димов
Доктор Мариана Стамова
Доктор Велислава Шуролинова
Д-р Чавдар Черников
Неделин Бояджиев
Радослав Тодоров
Росен Теодосиев
Красимир Иванчев
Росица Ташкова

АВТОРИ В ТОЗИ БРОЙ:

Антоанета Трендафилова
Ангел Конакчиев
Калина Алипиева
Милка Тодорова
Надежда Костова
Стефан Филипов
Цветелина Дончева
Атанас Атанасов
Калина Данова
Николай К. Витанов
Златинка И. Димитрова
Красимир Григоров
Десислава Костадинова
Любомир Василев
Алоян Димов
Тим Хайнс
Ваня Илиева Кильовска
Бистра Чолакова

ДИЗАЙН:

Петър Теодосиев

КОРИЦА: stockunlimited.com

КОНТАКТ:

Петър Теодосиев - admin@nauka.bg

0885811386

**6 ПРИЧИНИ ДА ПУБЛИКУВАТЕ В
СП. БЪЛГАРСКА НАУКА**

ШРИФТОВЕ:
Fontfabric

СНИМКИ:
Public domains

СЪДЪРЖАНИЕ

НАУКА

[ВИДЕО] Церемонията по награждаване наградите за наука ПИТАГОР 2019.....	8 стр
Развитие на фитохимичната наука в Института по органична химия с Център по фитохимия – БАН.....	9 стр.
Към психологията ме насочи не толкова осъзнат стремеж, колкото модата – доц. д-р Георги Маджаров.....	18 стр.
Растителни клетъчни, тъканни и органиви култури. Изследвания по тематиката в Института по органична химия с Център по фитохимия, БАН.....	24 стр.
Разкази за социалната динамика. Разказ №9: Кратка история на Китай от гледна точка на математическата социална динамика. От тъжния край на династията Цин до могъществото и още по-тъжния край на династията Хан.....	37 стр.

ИСТОРИЯ

Арабаконашкото приключение", съдба или злост?.....	65 стр.
Сагата около личния бележник на Васил Левски.....	68 стр.
Жените – в сянката на историята.....	73 стр.
Историческата география и картография като помощна наука в България след края на Втората световна война.....	78 стр.
Медно солдо на Рагуза (Дубровник) от село Кочеве (Пловдивско).....	86 стр.
Фрагмент от релеф на Рамзес II.....	89 стр.

ХУМАНИТАРИСТИКА

Възможности за формиране на лингвистична чувствителност при обучението на деца в начална училищна възраст.....	92 стр.
Изграждане и поддържане на добри взаимоотношения между учител и ученик.....	103 стр.

БЪЛГАРСКА НАУКА И

МЕДИЦИНА

*безплатно може да свалите броя - само за
абонати*

Брой 12 / ISSN 2367-9395

Слушайте броя в трЗ

БЕЗПЛАТНО >>

MOVE.BG

Заедно променяме България

WWW.NAUKA.BG

БГ НАУКА ПОДКАСТ

ПЕТЪР ТЕОДОСИЕВ

Интервюта на български учени и
изчетени статии от онлайн
списание "Българска наука" и
сайта www.nauka.bg

БЪЛГАРСКА
НАУКА
НАУЧИ ПОВЕЧЕ

БГ Наука Подкаст:

Слушай през **Android**

Слушай в **iTunes**

Слушай в **Nauka.bg**

Слушай в **STITCHER**

[ВИДЕО] Церемонията по награждаване наградите за наука ПИТАГОР 2019

Церемонията по награждаване наградите за наука ПИТАГОР 2019

За 11-та поредна година Министерството на образованието и

науката отличи учени, които имат съществен принос за развитието на българската наука. Това стана на официална церемония във Военния клуб. Гледайте самата церемония заснета от БГ Наука.

Развитие на фитохимичната наука в Института по органична химия с Център по фитохимия – БАН

Автори: Антоанета Трендафилова, Ангел Конакчиев, Калина Алипиева, Милка Тодорова,

Надежда Костова, Стефан Филипов, Цветелина Дончева

От дълбока древност лечебните растения се използват за лечение и профилактика на редица заболявания. Използвани самостоятелно или в комбинация с други лекарства, те служат за приготвяне на т.нар. фитопрепарати. Тези препарати намират приложение за лечение на заболявания на сърдечно-съдовата, дихателната, нервната система и други.

Лаборатория „Химия на природните вещества“ (http://www.orgchm.bas.bg/cnc_bg.html) съществува от създаването на Института по органична химия през 1960 г., като нейни основатели са професорите Илия Огнянов, Никола Моллов и Николай Маревков. От 1977 г. лабораторията е част от Центъра по фитохимия, създаден към Института по органична химия със съдействието на Българското правителство, ПРООН и ЮНЕСКО.

В лабораторията се работи върху извличане, разделяне, пречистване и

определяне на алкалоиди, флавоноиди и други фенолни съединения, три-терпенови сапонини, сескитерпенови лактони, етерични масла и други биологично активни вещества, съдържащи се в български и чуждестранни лечебни и ароматични растения.

Особено внимание се отделя на разработване на методики за стандартизирането на българските лечебни растения и екстрактите от тях с цел утвърждаване на надеждни и възпроизводими методи за анализ на активните компоненти за нуждите на качествения контрол на продукти на хранително-вкусовата и фармацевтичната промишленост.

Същевременно, продължава търсенето на нови биологично активни вещества в неизследвани биологични обекти като ендемични български растения, прополис, гъби и други организми. Работи се основно върху химическото охарактеризиране на съединения с антибактериално, анти-

вирусно, имуномодулиращо и антиоксидантно действие. И в двете направления се работи интердисциплинарно съвместно с изследователи от областите на биологията, фармакологията, микробиологията, физиология на растенията и т.н. В рамките на международни научни проекти съществува и тясно сътрудничество и с колеги от чужбина – Германия, Гърция, Испания, Македония, Монголия, Сърбия, Турция, Швейцария и др.

Особено важно място сред намерените в растенията физиологично активни компоненти заемат алкалоидите, които представляват циклични азотсъдържащи съединения. Дори преди да бъдат изолирани и структурно охарактеризирани, действието на много алкалоиди е било познато и използвано. Например, древните египтяни използвали сока от семенната капсула на сънотворния мак (*Papaver somniferum*) като болкоуспокояващо средство. Едва през XIX век е установено че активната му съставка е алкалоидът морфин. Той е първият изолиран алкалоид, открит от немския аптекар Sertürner през 1806 година. От тогава химията на алкалоидите се развива все по-интензивно с откриването на все повече нови съединения, известни със своята физиологична активност. Много от тези вещества се използват и днес като лекарствени средства, като например болкоуспокояващият скополамин, противотуморните вин-

крисин и винбластин, и противокашлячните глауцин и кодеин. В Института по органична химия с Център по фитохимия начало на развитието на химията на алкалоидите е поставено през 1960 г. от проф. Огнянов, проф. Моллов и доц. Дучевска с търсенето на противотуморни алкалоиди от растението *Vinca herbacea* (тревист зимзелен). По-късно изследванията продължават с проучване алкалоидния състав на растения от родовете *Thalictrum* (обичниче), *Chamaecytisus* (зановец) и *Genista* (жълтуга). От вида *Thalictrum minus* (дребно обичниче) е изолиран алкалоидът таликарпин, който влиза в състава на противотуморния препарат „Талибластин“, достигнал до трета фаза на клинични изпитания. Натрупаният през годините опит става предпоставка за разширяване обхвата на научните изследвания и дава възможност за осъществяване на съвместни проекти с учени от бивша Югославия, Полша, Коста Рика, Швеция, Монголия, Никарагуа и др. През годините в лабораторията са се обучавали 17 докторанти, успешно защитили образователната и научна степен „Доктор“, повече от 30 дипломанти, както и е защитена дисертация за присъждане на научната степен „Доктор на науките“.

Част от лаборатория „Химия на природните вещества“ през пролетта на 1980 г.

В последните години изследванията в лабораторията са насочени към търсене на нови биологично активни алкалоиди от растителен произход. Така беше изяснен алкалоидният състав на редица растения, разпространени в България и широко използвани в народната медицина от семейства *Ranunculaceae* (лютикови), *Solanaceae* (сенникоцветни), *Asteraceae* (сложноцветни), *Berberidaceae* (киселотрънови) и *Fabaceae* (бобови). От

проучените видове са изолирани и идентифицирани чрез модерни спектрални методи повече от 200 алкалоиди, от които 35 са новоописани природни вещества.

IUPAC Симпозиум в Бон 1990 г. – проф. Жинодо (САЩ), проф. Башер (Турция), д-р Дучевска и д-р Филип

възможност от случайно попадане в храни с растителен произход крият сериозен риск за човешкото здраве.

Проведени са и редица химични трансформации с алкалоида глауцин и са синтезирани 55 производни, от които 45 описани за първи път. Установена е антимикробна, цитотоксична, противовирусна и други типове активност, както на някои природни съединения, самостоятелно или в смес, така и на синтезираните глауцинови производни. Същевременно не преставаме да се грижим за запазване на биоразнообразието на българската флората чрез проучване на ендемични растения и редки видове, като *Papaver degenii* (пирински мак), *Hypocotyl ponticum* (черноморски хипекоум), *Corydalis slivenensis* (сливенска лисичина) и др. За вида *Papaver degenii*, в сътрудничество с Института по биоразнообразие и екосистемни изследвания към БАН, е реализирано успешно ин витро култивиране и екс витро адаптиране с повишаване на алкалоидното съдържание в получените култури. Освен търсене на биологично активни съединения усилията ни са насочени и към методи за качествен и количествен анализ на токсични пиролизинови алкалоиди, които поради

IUPAC 11th international symposium
on the chemistry of natural products
Golden Sands, Bulgaria september 17—23, 1978

Младите научни сътрудници Светла Плачкова, Стефан Филип и Лъчезар Трифонов

Известно е, че алкалоидите като характерни вторични метаболити с ограничено разпространение често се използват и в растителната хемосистематика. Въз основа на натрупаните данни за алкалоидния състав на редица видове са установени важни хемотаксономични корелации в родове *Datura* (татул), *Glaucium* (папаронка), *Senecio* (спорез), *Hypocotyl* (хипекоум), *Fumaria* (росопас), *Coridalis* (лисичина) и други.

Лятото на 1975 г., проф. Моллов, доц. Дучевска, младите химици, бъдещи доценти Филипов и Христов и техник Маринова

Друго от направленията, които се развиват в Лаборатория „Химията на природните вещества“ в ИОХЦФ е химията на терпеноидите, характерни съединения на голяма част лечебни и ароматични растения. Те са голям клас разнообразни химични съединения, производни на изопрена (C_5H_8), отличаващи се с многообразие в ске-

летния тип и разнообразна биологична активност – антибактериална, антивирусна, противотуморна, противовъзпалителна и др. В зависимост от броя на изопреновите звена в тяхната структура се разграничават моно- (C_{10}), сески- (C_{15}), ди- (C_{20}), тритерпеноиди (C_{30}) и т.н.

Проф. д-р Илия Огнянов, научните сътрудници Елена Цанкова и Милка Тодорова, химиците Мария Загорова, Цеца Микова и Зарко Ганчев и чуждестранен докторант, 1976 г.

Началото на тази тематика в института е поставено от акад. Д. Иванов и сътрудници с изследвания върху химичния състав на етерични масла, промишлено произвеждани в България – роза, лавандула, здравец и др. Едно от първите постижения в тази

област е доказването на структурата на гермакрон, първият представител на сескитерпеноиди с десетатомен цикличен въглероден скелет, изолиран от българското здравецово масло от акад. Димитър Иванов и проф. Илия Огнянов. По-късно доц. Елена Цанкова и проф. Илия Огнянов от същото масло изолират и идентифицират гермазон, съединение с нов трициклическитерпенов въглероден скелет. Тази тематика продължава и до днес като етеричните масла са част от фи-

тохимичния профил на изследваните лечебни растения предимно от сем. Asteraceae (сложноцветни) (*Achillea* – равнец, *Artemisia* – пелин, *Tanacetum* – вратига, *Inula* – оман и др.) и Lamiaceae (устноцветни) (*Lavandula* – лавандула, *Thymus* – мащерка, *Sideritis* – планински чай и др.). Разработени са също методики за определяне на пестициди и фталати в етерични масла. Дефинирани са характеристики, доказващи автентичността и защитеното географско наименование на българското розово масло.

Проф. д-р Илия Огнянов, научните сътрудници Иванка Костова и Милка Тодорова с докторанти от Виетнам през 80-те

Друга съществена област в изследванията на нашата група е химията на сескитерпеновите лактони. Интересът към този клас вторични метаболити се дължи от една страна на раз-

нообразните химически проблеми, които предлагат за разрешаване и многообразието от скелетни типове, а от друга на тяхната широкоспектърна биологична активност (антибактериална, антитуморна, антималярийна, антихелминтна, противовъзпалителна и др.). Не на последно място трябва да се отбележи и успешното им използване при разрешаване на таксономични проблеми. В резултат от фитохимичните изследвания на растения от родовете *Tanacetum* – вратига, *Chrysanthemum* – хризантема, *Achillea* – равнец, *Artemisia* – пелин, *Xanthium* – рогачица, бодил, *Cnicus* – пресечка, *Centaurea* – метличина, *Senecio* – спореж, *Anthemis* – подрумиче, *Inula* – оман, *Jurinea* – миск, *Arnica* – арника, са изолирани, структурно и стереохимично охарактеризирани над 350 природни вещества, от които повече от 120 са нови природни съединения. Установени са хемотипове във видовете *Thymus vulgaris* – обикновена мащерка, *Achillea collina* – хълмов равнец, *A. clypeolata* – жълт, струмски равнец, *A. carpatica* – карпатски равнец и др. Предложена е хамотаксономична схема за род *Anthemis* – подрумиче.

Експедиция за събиране на растителен материал по суша и вода

В последните години изследванията в лабораторията са насочени също и към търсене на други биологично активни съединения (фенолни киселини, флавоноиди, кумарини и др.) в представители на сем. Asteraceae – сложноцветни, Rosaceae – розоцветни, Ariaceae – сенникоцветни и др. Интерес представляват също прилагането и разработването на различни методи за количествено охарактеризиране на биологично активни вещества (БАВ), какъвто е 1Н-ЯМР метод за количест-

вено определяне на сескитерпенови лактони в *Arnica montana* – планинска арника, на фуранокумарини във видове *Heracleum* (девисил), HPLC метод за количествено определяне на фуранокумарини в *Angelica panceicii* – балканска пищялка и др.

Изследвано е влиянието на различни методи за екстракция и оптимизиране на условията за извличане на БАВ от лечебни растения. Проучено е влиянието на екологични и биологични фактори върху акумулиране на вторични метаболити в *A. montana*, *Sideritis scardica* – мурсалски чай, *Centaurea davidovii* – давидова метличина и *Alchemilla mollis* – меколистно шапиче.

Освен с изолиране и охарактеризиране на вторични метаболити в лечебни растения, в лабораторията се осъществяват и химични трансформации на природни съединения. Като пример могат да бъдат посочени проведените биомиметични трансформации на гермакрон и негови природни

производни, които подкрепят ключовата роля на гермакрадиените в биосинтеза на сескитерпените и водят до продукти с нови въглеродни скелети. Учени от групата под ръководството на проф. И. Огнянов осъществяваха изследвания по получаването на водоразтворими производни на сескитерпеновия лактон артемизин като мощни антималярийни средства в рамките на един значим проект на института със СЗО.

Доцент Антоанета Трендафилова по време на съвместна работа по научен проект с учени от Факултета по Фармация, Анадолски Университет, Турция, 2018 г.

През годините в лабораторията са се обучавали 15 докторанти, повече от 20 дипломанти и специализанти. Членовете на екипа са участвали в журита на докторски защити и хабилитиране

на учени, както и в експертни комитети към МОН. Учените в лабораторията са участвали и участват активно в множество проекти финансирани от ФНИ, както и в съвместни проекти с учени от Сърбия, Полша, Виетнам, Коста Рика, Швеция, Монголия, Чехия, Швейцария, Германия, Турция и др.

Към психологията ме насочи не толкова осъзнат стремеж, колкото модата – доц. д-р Георги Маджаров

Интервюто взе: Атанас Атанасов

Бихте ли се представили на нашите читатели?

Казвам се Георги Маджаров, доктор по психология.

Коя научна институция представлявате и с какво се занимава тя?

Доцент съм във Великотърновския университет „Св.св Кирил и Методий“. Университетът предлага обучение (бакалавърска и магистърска степен) по всички съвременни специалности с редовна, задочна и дистанционна форма, ръководи изследвания на докторанти, разполага с департамент за продължаващо образование и квалификация на педагогически специалисти, предлагащ професионално-педагогически специализации.

Кое Ви запали да се занимавате с науката и кога се случи това?

Към психологията ме насочи не толкова осъзнат стремеж, колкото модата. Преди половин век (да, аз съм съм доста стар, тъй като съм имал нещас-

тието да съм роден през 1956 г.) психологията беше загадъчна и непозната научна област. В пресата от време на време се появяваха интригуващи бележки за открития на чуждестранни психолози от вида „Известният американски психолог Х. след проведени експерименти е стигнал до извода, че...“; „Британските психолози съветват да направите за вътрешната си хармония...“. В България тогава все още нямаше нито психолози, нито специалност „Психология“ в Софийския университет. Първият випуск психолози, доколкото зная, започна обучението си през 1976 г. Дълбоко впечатлен, реших да се приобщя към психологията, и през 1977 г. се записах в специалност „Психология“ на Софийския университет.

С какво заглавие беше последната Ви публикация? Разкажете ни повече за нея.

Последната ми публикация е от преди една година в съавторство с 15 психологини, всеки един от различна

страна на Европейския съюз, с които се договорихме за това изследване на една от срещите ни в рамките на мащабния проект на Европейския съюз COST (The European Cooperation in Science and Technology). Това е доста стар (от 1971 г.) дългосрочен международен проект на Европейския съюз за стимулиране на национални научни проекти, на комуникацията между изследователите от страните на ЕС чрез съвместни международни научни изяви (конференции, уъркшопи, научни семинари), и за популяризи-

ране на резултатите от изследванията им (<https://www.cost.eu/>). В продължение на 5 години (2007–2012 г.) бях член на управителния съвет на една от програмите на този проект: „Европейска изследователска мрежа за ефективно усвояване на създаването на текстове“ („ISCH Action IS0703 The European Research Network on Learning to Write Effectively“). Полюбознателните могат да намерят изчерпателна информация за програмата (вече завършила) на следните адреси: <https://www.cost.eu/actions/>

IS0703/#tabs|Name:overview
<https://www.cost.eu/actions/IS0703/#tabs|Name:management-committee>

<http://www.cost-lwe.eu/>

Целта на съвместното изследване бе да се открият свойства на езика, свързани с усилията за вписване на думите от него, и значи с количеството грешки при писане на текст. Като начин за разкриване на тези свойства бе избран броят на грешките, допуснат от носители на различни езици при вписване (на родния си език) на думи за едни и същи познати предмети в условия на недостиг на време, от което да се направи извод за това кои свойства на езика улесняват и кои затрудняват (т.е. причиняват грешки) вписването с клавиатура. Разработен бе софтуер, проектиращ познати предмети на екрана на лаптоп през няколко секунди, през които участникът в експеримента да впише с клавиатурата му думата за предмета, и регистриращ във файл последователността на действията и допуснатите в процеса на вписване граматични грешки. Всеки от шестнадесетте изследователи помоли стотина доброволци (студенти, разбира се...) да пуснат софтуера на компютрите си и да изпълнят инструкциите в него. Резултатите бяха публикувани в статията „Вписване с клавиатура названията на изображения в условията на недостиг на време на 14 европейски езика“ (Timed written picture naming

in 14 European languages) в (доста) авторитетното научно списание „Начини за изследване на поведението“ (Behavior Research Methods). Издирването на публикацията в мрежата по заглавието ѝ няма да затрудни никого, достъпът до съдържанието е свободен и безплатен. И да, днес минава доста време от началото на изследователската работа до публикуването на резултатите в авторитетно списание, особено в хуманитарните науки. Изискванията на издателите към качеството на научните публикации се увеличават непрекъснато. Например, днес не биха били публикувани 95% от публикуваните преди 10 години статии, с аргумент, че не съответстват на високите стандарти на издателите. Ето защо големината на издръжливостта и настойчивостта на изследователя днес е не по-малко необходима от големината на изследователския му талант.

Има ли бъдеще науката в България и как го виждате Вие?

Почти всичко, което може да се измисли с химикалка и лист хартия, вече е измислено. За откриване на ново природно правило днес са необходими усилията на екипи от изследователи, надхвърлящи многократно потенциала на размишления на отделен човек с химикалка пред лист хартия, т.е. изследване без организация и финансиране днес не е възможно. През послед-

ните 30 години обаче българските изследователски институции (БАН, Селскостопанска академия и др.) финансират изследователите единствено със заплата от 500-600 лв. месечно, т.е. финансират само изследвания с химикалка и лист хартия. Идеята за българската наука е да бъде координирана, организирана и финансирана от възложители извън България, така както селското стопанство, например, се финансира и организира от инвеститори извън България. Аз обаче не виждам причина защо такива възложители да предпочетат да финансират български изследователи, вместо добре познатите изследователи в местобитаването си, с които ги свързват дългогодишни връзки и безброй успешни съвместни проекти.

Не съм в състояние да си представя като възможно една жизнена общност, обитаваща някакъв регион, доброволно да се откаже от дейност и доход в полза на друга. Ако някой знае такава причина, моля нека ме зарадва и ми я съобщи, само че без приказки от 1001 нощ от вида, че е настъпил краят на историята, а с него краят на съревнованието между хората, и по-силният вече се жертва за по-слабия, и по-умният – за по-малко умния. Така ми се вижда бъдещето на науката в България.

Ако обаче с фразата 'наука в България' наречем креативността на трудолюбив човек, работещ с персонален ком-

пютър в жилището си (фигуративно 'с лист и химикалка') върху приложна задача с дефинирани от някого изходни и крайни параметри, например да формализира нечий пожелания в компютърни инструкции (т.е. да 'програмира'); да конструира архитектурни решения за използване от отдалечен на хиляди километри възложител; да съставя въздействащи рекламни текстове и видеоклипове; да композира запомнящи се мелодии; да конструира забавни компютърни главоблъсканици и т.н., то пред науката в България се разкриват блестящи нови хоризонти. Такива експериментатори и конструктори понякога ласкаво се наричат „креакли“. Цената за използване на таланта и живота им е цената на храната, облеклото, и наема на помещението, в което живеят. Креаклите стават все повече, и без никакви проблеми могат да бъдат разселвани и заселвани навсякъде по планетата според желанията на някакъв сумрачен наднационален разсъдък.

Как оценявате работата на екипа си?

Не бих нарекъл с думата 'екип' преподавателите от департамента в университета, в който работя, тъй като ангажиментите на всеки от тях най-често са различни от тези на останалите, т.е. всеки преподавател работи поотделно по възложеното му от администрацията; съвместна дейност фак-

тически няма. Със същия успех бихме могли да наречем 'екип' машинистите на влакове, работещи за БДЖ. Ако под 'екип' се разбират четиримата докторанти, чиято изследователска работа координирам, оценявам съвместната ни екипна работа с '5' от скала с 10 пункта. Формално работата като че ли върви, правим изследвания, участваме в конференции, но старомодните ми разбирания не регистрират силен стремеж към експериментиране и откривателство, вероятно нямам талант да мотивирам такъв.

Има ли млади хора, които искат да се занимават с наука във Вашата област.

Аз заемам академична длъжност 'доцент' в моята област. Изискванията към академична длъжност са малко лукави. От изпълняващия такава се иска да е нещо като кентавър: едновременно (1) кон преподавател и (2) изследовател. Тези две изисквания са в голяма степен взаимно противоречиви, защото колкото повече се стремите да сте добър преподавател, толкова по-малко време и сили остават за оригинални изследвания, и обратно: колкото повече време и сили посветите на изследвания, толкова по-повърхностно става преподаването. Колко добре преподава назначеният на академична длъжност обаче се измерва чрез количеството на изследванията му. Затова всеки български учен е

малко преподавател и малко изследовател. Модерният тренд на модерната европейска администрация обаче е да изисква от всеки асистент, доцент, професор да е преподавател с все повече часове, студенти, докторанти и дипломанти, и едновременно да е изследовател с все повече КНИГИ и ДЕСЕТКИ публикации в НАЙ-реномираните световни списания. Така в процеса на този социален дарвинизъм по-слабите ще отпаднат, и ще останат няколко най-силни. Доста сходно е например с това от конструкторите на самолети да се изисква непременно да са и прекрасни цигулари и да дават цигулкови концерти пред пълни зали с почитатели на таланта им, но ако залата остане полупразна на такъв цигулар конструктор да не се разрешава повече да конструира самолети.

Та значи на въпроса: има достатъчно млади хора, желаещи да заемат академична длъжност, но без разбирането, че работодателят им ще предяви към тях и второ изключително сериозно, бих казал сурово, изискване: да са блестящи изследователи с равнището на американските, немските и френските им колеги, и изследванията им да се публикуват в НАЙ-реномираните международни научни списания, в които многократно по-мотивирани от тях изследователи публикуват резултати от изследвания с милионни бюджети.

Какво бихте казали на хората, които все още се колебаят дали да се занимават с наука в България?

Бих им казал стария лаф: „Умната!“

Какво, според Вас, трябва коренно да се промени в България по отношение на науката?

Съжалявам, не мога да отговоря, защото не съм компетентен в политиката, но пък съм от малкото, които си го признават – това като утешение за отсъствието на отговор.

Занимавали ли сте се с нещо извън научната работа? Какви други интереси имате и как обичате да прекар-

вате свободното си време?

Свободното си време прекарвам безсмислено и безпощадно тъпо: мъча се да поддържам една наследена от родителите ми стара селска къща на стотина километра от София.

Интервюто взе: *Атанас Атанасов, докторант по психология, Великотърновски университет „Св.Св Кирил и Методий“*

WWW.KUPINAUKA.COM

**НАД 150
ВИДА
ТЕНИСКИ**

ВСИЧКИ РАЗМЕРИ И
ЦВЕТОВЕ

Размер Мъжка Тениска:

S	M	L	XL	2XL	3XL - БЯЛ	3XL - ЧЕРЕН
---	---	---	----	-----	-----------	-------------

Цвят Мъжка Тениска:

White	Black	Blue	Green	Red
-------	-------	------	-------	-----

Растителни клетъчни, тъканни и органични култури. Изследвания по тематиката в Института по органична химия с Център по фитохимия, БАН

Автор: Калина Данова

Вторични метаболити от растителен произход

Според Световната здравна организация, около 80% от населението на планетата все още разчита основно на лекарствените растения като традиционен метод на лечение. Също така, до този момент около 25% от предписваните лекарствени продукти в индустриализираните държави са от растителен произход и този процент достига до 50% отпускащите се без рецепта. Около 52% от противовъзпалителните и 51% от противотуморните средства също са от растителен произход.

Днес много от фармакологично активните природни съединения от растителен произход вече се произвеждат синтетично в широк мащаб (например кофеин, теофилин, теобромин, ефедрин, псевдоефедрин,

еметин, папаверин, L-допа, салицилова киселина). Въпреки това, все още са многобройни и примерите за лекарствени молекули, чийто синтез е прекалено сложен или скъпоструващ и те все още се добиват в промишлен мащаб чрез извличане от растителен материал: стероиди – хормони (диосгенин, хекогенин, стигмастерол), дигиталисови глюкозиди (дигоксин, дигитоксин), алкалоиди – тропанови (атропин, хиосциамин, скополамин), резерпин, катарантус алкалоиди (винкристин, винбластин), физостигмин, пилокарпин, хининови алкалоиди (хинин, хинидин), колхицин, кокаин, тубокурарин. Огромен е и броят на молекулите, служещи като “матрица” за лекарствен дизайн и полу-синтез на нови лекарствени молекули. Така например, тропановите алкалоиди, физостигминът, хининът, кокаинът,

кодеинът и морфинът, салициловата киселина служат като модел за дизайн и синтез на молекулите на различни антихолинергици, антихолинестеразни, антимальарийни препарати, на локалните анестетици бензокаин, прокаин, лидокаин, на аспирина.

Широкият добив на биологичноактивни вещества от растителни източници е свързан с редица недостатъци. Безконтролният добив от естествените находища на диворастящите видове може да доведе до тяхното застрашаване или пълно унищожение. А съдържанието на активната съставка обикновено широко варира в зависимост от условията в местообитанието на растението. Култивирането на някои видове в полеви условия, извън естествените им местообитания, понякога също може да доведе до намаляването на съдържанието на търсените вещества. Това е така, защото вторичните метаболити са свързани с оцеляването на растителния вид в неговата естествена среда и се синтезират като отговор на факторите на именно тази среда.

Големият процент на използваните в момента лекарствени препарати от растителен произход, както и засилващият се изследователски интерес за търсене на нови терапевтични молекули на базата на хемотаксономията, етнофармакологията и фармакотаксономията налагат търсенето на алтернативни подходи за до-

бив на биологично активни вещества от растителен произход.

Приложимост на растителната биотехнология като допълнение и алтернатива на конвенционалните методи за растително култивиране

Растителната биотехнология се основава на възможността да се култивират отделни клетки, тъкани, органи или цяло растение в хранителна среда при стерилни условия извън естествената среда. Тази техника е възможна поради свойството "тотипотентност" на растителната клетка и способността ѝ да регенерира до цял организъм.

Растителните клетъчни и тъканни култури са перспективно допълнение както при получаването на голямо количество посадъчен материал за кратко време, така и за добив на биологичноактивни вещества при стандартизирани условия.

Предимствата и възможните приложения на растителната биотехнология биха могли да се обобщят по следния начин:

- Микроразмножаване и връщане в природата на редки, ценни или застрашени видове. Методът дава възможност за вегетативното възпроизвеждане на растения, при които не се залагат семена или тяхното покълване е затруднено или забавено;
- Поради асептичния метод на работа, полученият посадъчен матери-

ал е свободен от патогени, което дава възможност за бързото възпроизвеждане на големи количества чист посадъчен материал;

- Избягват се ограниченията върху масовата продукция на посадъчен материал, произлизащи от инвазията на болести и неприятели по растенията, както и на неблагоприятните условия от страна на околната среда;

- Съществува постоянен достъп до култивирания растителен материал, независимо от промените в икономическите, климатични и географски условия, характерни за естествените местообитания на видовете. Изключват се и загубите, причинени от унищожаването на насажденията от патогени или тревопасни животни;

- Стандартизирането на условията на производство води до стандартизиране на съдържанието на активните съставки, а добивът на по-специалните категории вещества, като например токсични/наркотични такива, се извършва при строго контролирани условия. Също така, добивът на ценни вторични метаболити от редки или застрашени видове се осъществява в лабораторни условия, без да се нарушават техните естествени находища;

- Производството чрез биотехнологични методи е гъвкаво и много лесно се адаптира към промените на пазара;

- Контролираната система за до-

бив ин витро би могла да бъде източник на нови природни съединения;

- Растителната ин витро система е източник за изолирането на широк набор от ензими, необходими при провеждането на специфични позиционно- и стереоспецифични реакции, трудни за извършване в химични условия;

- Растителните клетъчни култури са безценен модел за изясняване на биосинтетичните пътища на вторичните метаболити. Те предоставят целогодишно свеж растителен материал, еднакъв по качество и почти в неограничени количества. Освен това, метаболитната активност при тези условия е висока и за няколко седмици се постига биосинтез на вторични метаболити, който при природни условия би изисквал месеци.

Основи принципи на растителната биотехнология

Ин витро култивирането на растителен материал се състои в отглеждането на жива растителна тъкан при постоянни условия на външната среда и състав на хранителната среда, в която културата се развива. Растежът и развитието ин витро са в комплексна зависимост от редица фактори като:

- Генотипно обусловените дадености на растението. Важно е дали растението е едно- или двусемеделно, дали е голосеменно или покритосеменно, дали е тревисто или дървесно,

дали залага или не семена и др. При култивирането на лечебни растения, за тяхната податливост към ин витро манипулации голямо значение имат и количествата продуцирани вторични метаболити.

- Фактори на хранителната среда. Водното съдържание, макро- и микроелементния състав са жизненоважни за растителния организъм ин витро, също толкова, колкото и ин vivo. Водата съставлява около 95% от хранителната среда и поради тази причина нейното качество е от особено значение. Ето защо за целите на растителната биотехнология се използва дестилирана вода, а при култивирането на протопласти, клетки и меристемна тъкан – бидестилирана. Като желираща съставка на твърдите хранителни среди най-често се използва агар. Той представлява линеен полигалактозид, добиван от червени водорасли, най-често от родовете *Gelidium* и *Gracilaria*. Концентрацията му варира в зависимост от целите на работата и от неговото качество (0.6-0.8%). Концентрацията му оказва влияние върху наличността и степента на усвояване от растителния експлант на добавените в средата хранителни компоненти. Добавянето на захари в хранителната среда е необходимо поради по-слабо ефективната, а често и отсъстваща способност за извършване на фотосинтеза и въглеродна фиксация при ин витро култивирането

растение.

- Основните макроеlementи, задължително присъстващи в хранителната среда, най-често са азот, фосфор, калий, калций, магнезий, сяра.

- Микроелементите, които се прибавят са желязо, цинк, бор, манган, мед, кобалт, никел, алуминий, молибден, йод.

- Растежните регулатори са жизненоважни ендогенни фактори на растежа и развитието на растителния организъм. **Доскоро се е считало, че растежните регулатори са едва 5 групи (ауксини, гибберелини, цитокинини, етилен, абсцисиева киселина).** С напредването на изследванията се установява и съществуването на растителни стероидни хормони (**брасиностероиди**), регулиращи редица процеси на диференциация в растителния организъм. Ред други сигнални молекули също така имат отношение към устойчивостта спрямо патогени и тревопасни животни, например жасмонена и салицилова киселина. Добавяните в средата растежни регулатори имат ключова роля за насочването и поддържането на степента на де-диференциация, стимулирането на микроразмножаването и последващото вкореняване, както и повлияването на биосинтеза на вторичните метаболити ин витро.

- Към средата се добавят и други органични вещества, например аминокиселини (глицин) и полиолът ино-

зитол.

- Киселинността на средата (рН) е важен фактор за правилното протичане на физиологичните процеси в растението. Обикновено стойността ѝ варира между 5.5 и 6.

- Фактори на условията на култивиране (стерилност, светлина, температура) Стерилността е основен принцип при ин витро култивирането. Това се дължи на добавяните в състава на хранителната среда широк набор от компоненти, които освен растежа и развитието на растенията са предпоставка и за оптималното развитие на микроорганизми от различен тип – бактерии, гъби, плесени. Поради тази причина растителната биотехнология е метод за асептичното култивиране на растителен материал, което се осигурява от стерилизацията на хранителните среди, съдовете и инструментите, с които се работи и извършването на всички манипулации по културите в стерилна среда. Тези условия се осигуряват най-често чрез автоклавиране при 121°C (1 atm) на материалите и средите и работа под стерилен поток от въздух, в специално конструирани ламинарни боксове. Термолабилните компоненти на средата се добавят чрез филтруване през стерилен филтър с размер на порите 0.45µm. За отглеждането на клетъчните, тъканни и органи култури е необходимо да се осигурят специално оборудвани за целта култивационни

помещения. В тях се контролират условията на външната среда, обхващащи: температурен режим (най-често се поддържат 24-26°C); светлинен режим (осигурява се от луминесцентно осветление като неговите спектрална характеристика, интензитет и фотопериод се подбират в зависимост от видовата специфичност на конкретното растение и типа култура, който се отглежда).

- Факторите като влажност, съдържание на кислород и въглероден диоксид зависят от микроклимата вътре в самите култивационни съдове, които се използват (свързани с техния обем и форма, както и диаметъра и начина на тяхното затваряне). Важно е да се отбележи също, че разтвореният в течна хранителна среда кислород е по-достъпен за растението, отколкото в твърдата агарова среда.

Примери за търговска реализация на фундаменталните изследвания при добива на биологичноактивни вещества от растителен произход

За разлика от широкото приложение и пазарна реализация на растителната биотехнология в селското стопанство и цветопроизводството, реализация за добива на вторични метаболити в практиката е все още ограничена. Въпреки това, редица успешни примери дават основание да се възлагат надежди за бъдещото развитие на това направление. Досега има

регистрирани около 28 000 патента в областта на добива на биологичноактивни вещества по методите на растителната биотехнология. Част от тези разработки намират реално приложение при:

- промишленото производство на гинзенозиди (биологичноактивните вещества, добивани от жен-шен) от **Nitto Denko Corporation**, Япония от 1985 година до днес. Добиваната субстанция се влага в производството на различни напитки от компанията. Комерсиализацията на ин витро продуцираната биомаса е добър пример за прилагане на методите на растителната биотехнология за реализация на природния потенциал на дивия генотип като се избегнат неблагоприятните условия на околната среда и прилагането на хербициди. Производството се осъществява без прилагане на генното инженерство.

- продукцията на берберин от коренови култури на *Coptis japonica* и *Thalictrum minus* от японската корпорация **Mitsui Petrochemical Industries**. Първоначално продукцията на берберин от клетъчни култури на *C. japonica* е разработена от Furuya и сътр., Kitasato University (1972) и Yamamoto & Shoyakugaku Nippon Paint (1981). Впоследствие Sato & Yamada, Kyoto University (1984) селектират високопродуктивна линия, която се внедрява от компанията.

- продукцията на пурпурин – кле-

тъчни култури от *Rubia akane* (**Mitsui Petrochemical Ind. Ltd.**).

- продукцията на шиконин в суспензия на *Lythospermum erythrorhizon* (**Mitsui Petrochemical Ind. Ltd.**)

- продукцията на гинзенозоди в коренови култури от дивия генотип на *Panax ginseng* – CBN Biotech Co, Korea. Първоначално разработката е осъществена от изследователска група в *Research Center for the Development of the Advanced Horticultural Technology (HortTech)*, *Chungbuk National University* с финансовата подкрепа на Министерството на науката и технологията, Инженеринговата фондация и Службата за развитие на селското стопанство в Корея.

- продукцията на паклитаксел от клетъчни култури на *Taxus ssp.* от *Phyton Biotech, Germany*.

За постигането на промишлена продукция на растителните биологичноактивни вещества е необходимо процесът успешно да се мащабира от получените в лабораторни условия резултати до промишлен мащаб. След тази стъпка процесите могат да бъдат внедрени в биореактор. Стандартно, мащабирането започва в течна хранителна среда в ерленмайерова колба 250 – 300 ml при лабораторни условия, преминава през увеличаване на обема до 1 l, след което културата се адаптира към 30 – 150 – 1000 – 70 000 l биореактор.

Ин витро тъканни, клетъчни и органични култури в Института по органична химия с Център по фитохимия-БАН

Развитието на тематиката по ин витро култивиране на лечебни и ароматични растения в Института започна през 2010 година, с много ентузиазъм, помощ от колегите от лаборатория „Химия на природните съединения“ и търсене на финансиране от различни източници. Впоследствие, в рамките на двустранния проект PhytoBalk (Снимки 1-3) по програмата за българо-швейцарско сътрудничество, съфинансирана от Швейцарската национална научна фондация (*Swiss National Science Foundation*) и Министерство на образованието и науката, 2013 – 2016, с ръководител от българска страна д-р Калина Данова, беше извършено значително подобрене на наличното оборудване като в момента са създадени условия за гъвкаво отглеждане на различни по тип ин витро култури – както диференцирани линии от цяло стерилно растение, надземни части или конвенционални генетично-нетрансформирани корени (Снимка 4), така и недиференцирани линии (Снимка 5). Работи се както в твърда, агарова, така и в течна хранителна среда. Приведена е в експлоатация и биореакторна система RITA ® TIS (Снимка 6).

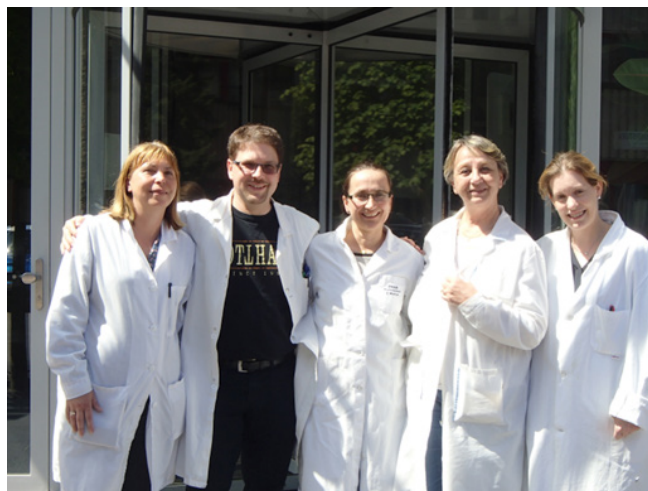
В момента се поддържа колекция от около 20 вида лечебни и арома-

тични растения както от българската, така и от флората на северна Европа и Средиземноморието.

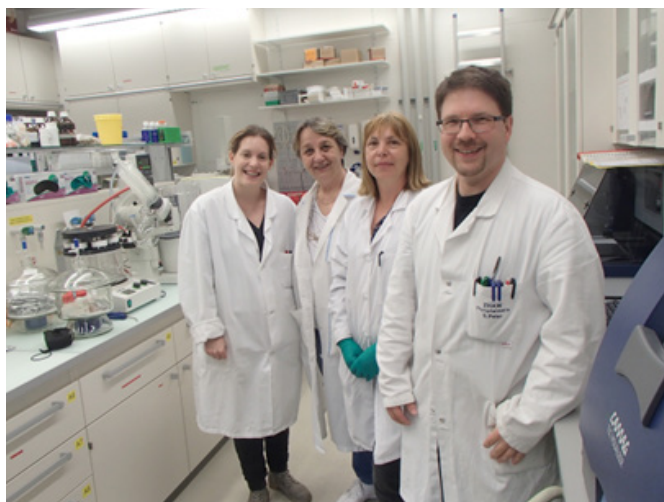
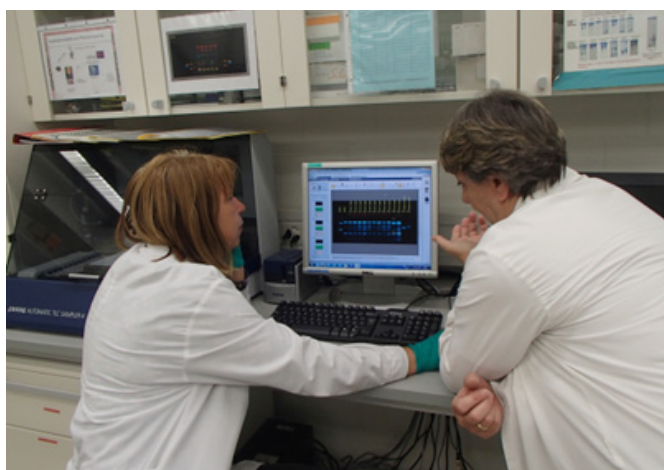

Работна среща по проект PhytoBalk, Веденсвил, Швейцария, март 2014, Институт по приложни изследвания, Цюрих (ZHAW - Zürcher Hochschule für Angewandte Wissenschaften). Лява сним-

ка, от ляво надясно – доц. д-р Милка Тодорова, доц. д-р Антоанета Трендафилова и д-р Калина Данова, Институт по органична химия с Център по фитохимия -БАН, д-р Евелин Волфрам, ръководител на проекта от стана на ZHAW, доц. д-р Сашка Крумова, Институт по биофизика и биомедицинско инженерство, БАН, проф. д-р Тобиас Мерсебургер, завеждащ Департамента по биотехнология към ZHAW. Дясна снимка – д-р Калина Данова с проф. д-р Беат Майер – почетен ръководител на проекта PhytoBalk.

Горе вляво – доц Трендафилова и доц. Тодорова по време на работна визита в ZHAW. Горе вдясно – с колегите Сара Брем и Самюел Петер, долу – заедно и с д-р Евелин Волфрам.

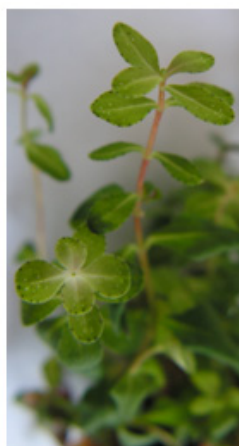
В Института по органична химия с Център по фитохимия, БАН – горе отляво – доц. д-р Красимира Идакиева и доц. д-р Антоанета Трендафилова – ИОХЦФ-БАН, доц. д-р Сашка Крумова – ИБФБМИ-БАН, асистент Виктория Иванова и д-р Калина Данова – ИОХ-

ЦФ-БАН, долу отляво – проф. д-р Юлиана Марковска – Биологически факултет на СУ „Св. Климент Охридски“, доц. д-р Милка Тодорова – ИОХЦФ-БАН.

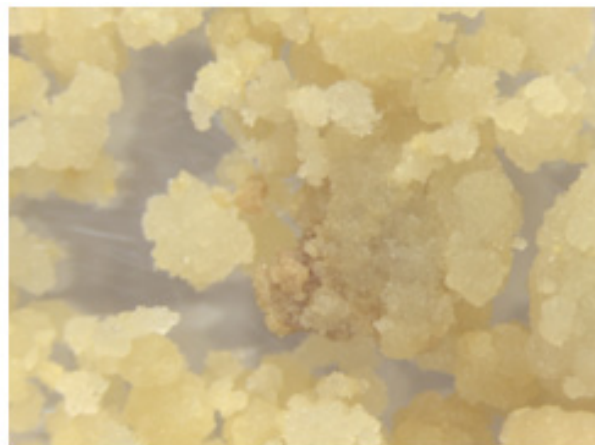
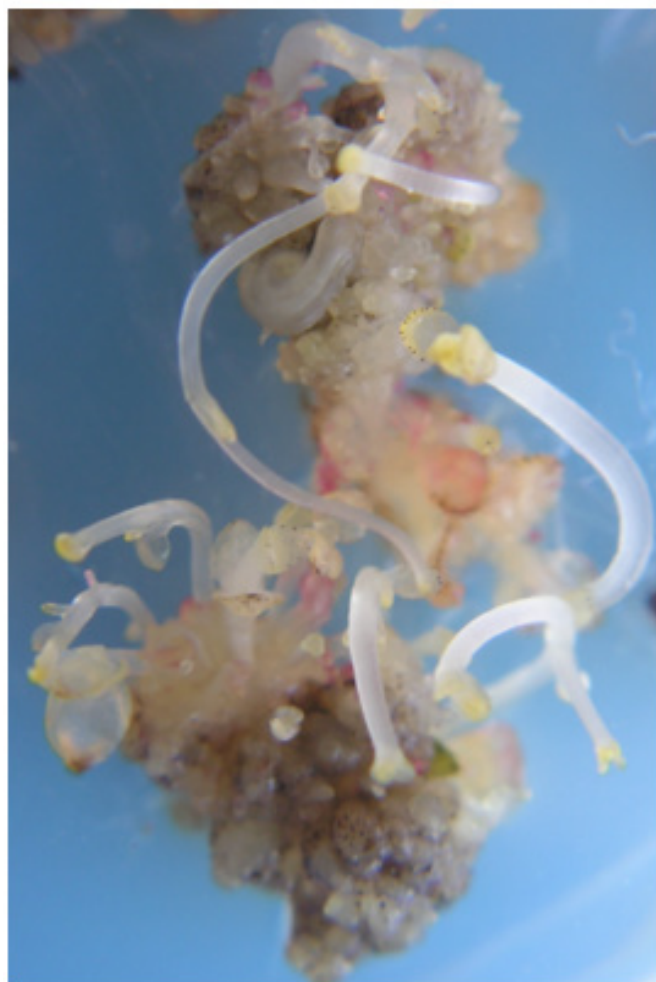
земните части на *ин витро* отгледана Рихерова звъника с високо съдържание на кондензирани антрахинони – хиперицин и псевдохиперицин.

Горе: отляво на дясно – цяло стерил-

но растение от Бял пелин (*Artemisia alba Turra*) и Британси оман (*Inula britannica L.*), култури от надземни части от Рихерова звъника (*Hypericum richeri Vill.*) и Мурсалски чай (*Sideritis scardica Griseb.*), долу отляво – конвенционални, генетично не-трансформирани корени от Британски оман, екстракт от над-

*Вляво – регенерация на надземни части от калус на балканския ендемит Румелийска звъника (*Rumeliasium rumelicum* Boiss.), вдясно – линия от клетъчни агрегати на Бял пелин с различна степен на компактност на структурите.*

*Биореакторна система RITA®, temporary immersion system в ИОХ-ЦФ-БАН, вдясно – биомаса от надземни части от балканския ендемичен подвид котенце (*Pulsatilla montana ssp. balcana*), отгледана в системата.*

По охарактеризиране на химичния състав и белтъчен профил на инвитро отглежданите растения от ИОХ-ЦФ-БАН работим с колегите доц. д-р М. Тодорова, доц. д-р А. Трендафилова, доц. д-р К. Алипиева, доц. д-р К. Идакиева, Гл. ас. д-р Ю. Райнова, Ас. В. Иванова.

В рамките на различни проекти се работи в тясно сътрудничество с колеги както от България – Институт по биофизика и биомедицинско инженерство-БАН (проф. Стефка Танева, доц. д-р Сашка Крумова, Ас. Ния Петрова); Институт по биоразнообразие и екосистемни изследвания-БАН (доц. д-р Люба Евстатиева, Гл. ас. д-р

Ина Анева); Институт по биология и имунология на размножаването-БАН (доц. д-р Елена Стоянова); Ботаническа градина-БАН (доц. д-р Антоанета Петрова, гл. ас. Диана Венкова); Институт по физиология на растенията и генетика-БАН (доц. д-р Албена Иванова, проф. д-р Виолета Великова, доц. д-р Цонко Цонков); БФ на Софийски университет „Св. Климент Охридски“ (проф. д-р Юлиана Марковска), така и от чужбина – Faculty of Pharmacy, University of Pisa, Italy, Marie Curie PEOPLE EMAR FP7 project (проф. д-р Луиза Пистели и сътрудници); Institute of Experimental Botany, Prague, CAS (доц. д-р Вацлав Мотика и сътрудници); Bilateral Exchange projects between the Czech Academy of Sciences and the Bulgarian Academy of Sciences; Zurich Institute of Applied Sciences (ZHAW), Department of Life Sciences and Facility Management – Institute for Chemistry and Biotechnology, Wädenswil, Switzerland, Bilateral JRP

PhytoBalk, co-financed by the Ministry of Education and Science, Bulgaria and Swiss National Scientific Fund (д-р Евелин Волфрам и сътрудници); National Research Center of Cairo, Egypt, Marie Curie PEOPLE EMAR FP7 project and the Bilateral Exchange projects between the Egypt Academy of Sciences and Technology and the Bulgarian Academy of Sciences (проф. д-р Сабер Хендауи и сътрудници); Center of Biotechnology, Borj Cedria, Tunisia, Marie Curie PEOPLE EMAR FP7 project (проф. д-р Моез Жемара и сътрудници).

В момента се поддържа ин витро колекция от редица лечебни и етеричномаслени растителни видове, характерни за балканската флора – *Sideritis scardica* Griseb. (Мурсалски чай), *Pulsatilla montana* ssp. *balcana* (Velen.) Zämelis & Paegle (Планинско котенце, съсънка), *P. halleri* ssp. *rhodopaea* Stoj. et Stef. (Халерово котенце), *Hypericum rumeliacum* Boiss. (Румелийска звъника), *H. richeri* Vill. (Рихерова звъника), *H. perforatum* L. (Жълт кантарион), *H. tetrapterum* Fries. (Четириръбеста звъника), *H. calycinum* L. (Чашковидна звъника), *Clinopodium vulgare* L. (Котешка стъпка), *Inula britannica* L. (Британски оман), *Artemisia alba* Turra (Бял пелин). Отглеждат се и видове от Средиземноморската флора, например *Capparis spinosa* L. (Каперси) и др.

Следят се параметрите на растежа, физиологичния статус на живото растение ин витро (молекулярни мар-

кери на оксидативен стрес, електрофоретично и спектрофотометрично охарактеризиране на ензимната активност, охарактеризиране на структурата и функцията на фотосинтетичния апарат). Получените данни се обработват с цел извеждане на закономерностите по стимулиране на биосинтеза на биологичноактивни вещества при изследваните видове.

Установени са хранителни среди за стимулиране на натрупването на биомаса, както и на биосинтеза на вторични метаболити ин витро при изследваните видове.

Източници:

Arora R. (ed.) (2010) *Medicinal plant biotechnology*, C.A.B. International, Oxfordshire, UK.

Bajaj YPS, Furmanowa M, Olszowska O. (1988) *Biotechnology of the Micropropagation of Medicinal and Aromatic Plants*. In: YPS Bajaj (ed.), *Biotechnology in Agriculture and Forestry, Medicinal and Aromatic Plants I, 4*, pp. 60-103, Springer-Verlag, Berlin Heidelberg.

Danova K (2018) *Roles of developmental patterns and morphogenesis in secondary metabolite production of conventionally and biotechnologically cultivated medicinal and aromatic plants*. *Recent Advances in Plant Research*, Nova Science Publishers, New York, 2018, ISBN:978-1-53614-170-2;

978-1-53614-171-9(e-Book), 266, 1-55 308.

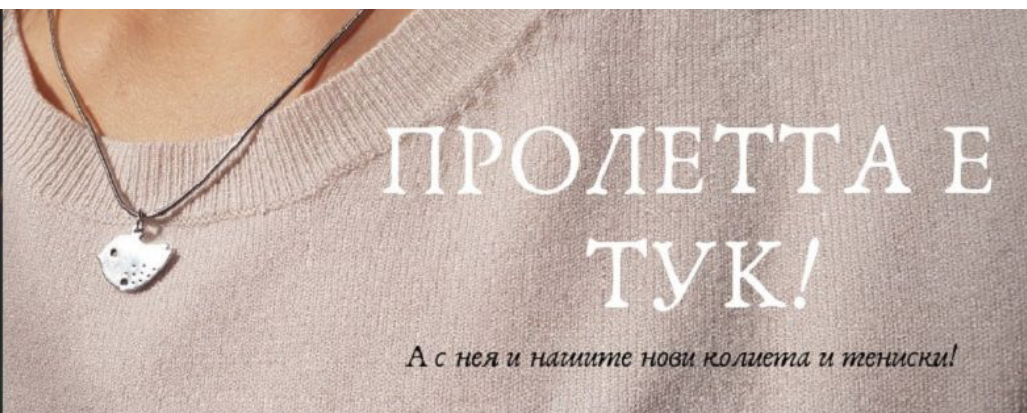
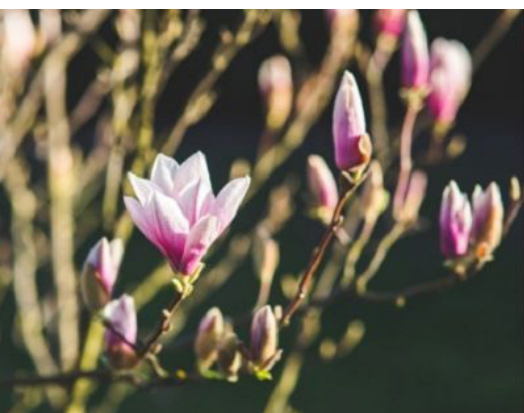
Furuya T, Shono K, Ikuta A (1972) Phytochemistry, 11: 175.

Sato F, Yamada Y (1984) Phytochemistry 23: 281.

Taiz L, Zeiger E (2006) Secondary metabolites In: Plant Physiology 4ed, Sinauer Associates Inc. Publishers, Biology, Neuroscience & psychology. 283-

Tripathi L, Tripathi JN (2003) Role of biotechnology in medicinal plants. Tropical Journal of Pharmaceutical Research 2: 243-253.

Yamamoto H, Shoyakugaku (In Japanese) (1981) 35:15.

ПРОЛЕТТА Е
ТУК!

А с нея и нашите нови колиета и тениски!

Разкази за социалната динамика. Разказ №9: Кратка история на Китай от гледна точка на математическата социална динамика. От тъжния край на династията Цин до могъществото и още по-тъжния край на династията Хан

Автори: Николай К. Витанов, Институт по механика – БАН

Златинка И. Димитрова, ИФТТ – БАН

Може ли амбициозен и прост човек на висок пост да доведе до края на една императорска династия? Да, може – никога не забравяйте как свършила династията Цин

И тъй, Цин Ши Хуанди основал огромна империя, която управлявал повече от 10 години. След което внезапно починал (според някои версии опитал еликсир за вечен живот, който се оказал отрова от най-високо качество) – фиг. 1. И възникнал основният проблем, водещ до разклащане на властта в една монархическа

система – проблемът с наследството. Императорът имал двама сина и тук бил проблемът.

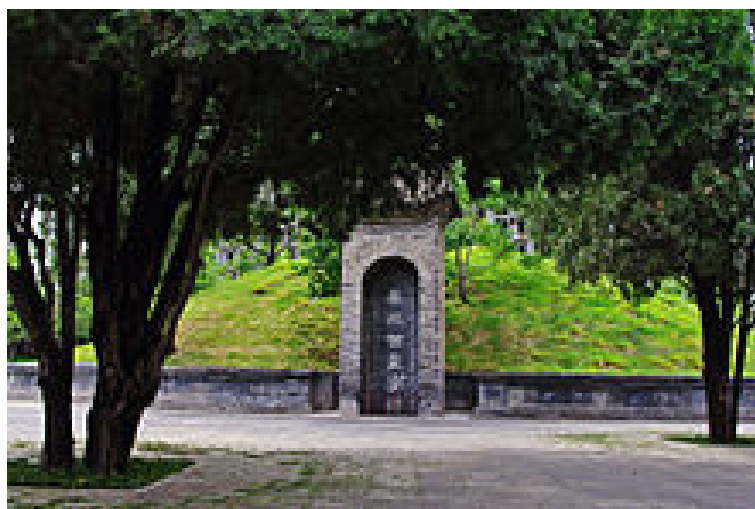

Фигура 1. Колесница от теракотената армия от гробницата на Цин Ши Хуанди (размерите са 1:1 с реалните размери на конете, колесницата и човека).

По-големият син Фу Су (който Цин Ши Хуанди обявил с декрет за свой наследник) в момента на смъртта на баща си бил на северната граница на империята, заедно с прославения генерал Мън Тянь, спечелил не една битка срещу хун-ну. В двореца бил по-малкият син на императора – Ху Хай. И той станал свидетел на смъртта на баща си. Там били и доста старият вече лъв съветник Ли Си и главната фигура в падането на династията Цин – евнухът Чжао Гао, който трябвало да следи за неунищожаването на императорските писма и на запечатаните заповеди. Та декретът, с който Фу Су бил обявен за император бил у Чжао Гао. Чжао Гао бил обаче амбициозен и прост. Той си правил сметката, че лесно ще манипулира Ху Хай и никак няма да може да манипулира Фу Су. И сключил съюз с другия, който знаел за декрета – съветника Ли Си – правим значи доверчивия Ху Хай император и си делим властта. Ли Си се съгласил – легистът се полакомил за власт на стари години (за което, съветникът Шан от предния ни разказ, щял да го екзекутира на място, ако бил жив).

Та Чжао Гао и Ли Си скрили императорския декрет и написали друг декрет, с който Ху Хай бил обявен за император, а на Фу Су и на Мън Тянь се заповядвало да се самоубият (че да не пречат на простия Чжао и изкуфелия Ли, тъй да се каже). Фу Су и Мън Тянь изпълнили предполагаемата воля на Цин Ши Хуанди и Ху Хай станал император на конци под името Ер Ши Хуанди (което означавало вторият император) – фиг. 2.

Фигура 2. Възпоменателна плоча на гробницата на втория император Ер Ши Хуанди.

Разбира се тая работа нямало да свърши добре и след една година се появили, ама гол-е-е-е-е-ми проблеми. Чжао Гао и Ли Си убедили Ер Ши Хуанди да направи още по-строги и без това строгите легистки закони на империята. На народа, че и на арми-

ята, започнало да им идва много, както се казва. И в 209 г. пр. н.е. избухнал метеж – един офицер, който трябвало да заведе 900 престъпника на заточение, не успял да ги закара навреме на съответното място, поради силните дъждове. Туй обаче било престъпление и офицерът трябвало да бъде екзекутиран. Е, офицерът предпочел да започне метеж с подчинената си войска – тъй и тъй ще мре, поне да е с меч в ръка. Метежът обаче бил бързо подхванат от други недоволни и скоро се превърнал в сериозен проблем за империята. Та, имало отряди от метежници с различна численост и различни командири, но нас ни интересува отрядът с командир селският старейшина Лю Бан – фиг. 3 (щото ще става император ли? – ще попитате. Брей, как се сещате!)

В това време в столицата си се плетели интриги. Чжао Гао искал пълната власт, а Ли Си му пречел. Чжао изпълнил стандартния номер – убедил доверчивия император, че Ли Си е в основата на проблемите в империята и Ли Си бил арестуван и екзекутиран, заедно с близките си роднини. С това обаче проблемите в империята не изчезнали и това било добре забелязано от един от внуците на Цин Ши Хуанди на име Цзи Ин. Чжао успял даже да отстрани Ер Ши Хуанди от държавните дела и то по хитър начин – подарил му елен, който обявил

публично за кон. Всички придворни (по страх от смъртно наказание) се кълнели пред императора, че това наистина е кон. Императорът си помислил, че не е добре с разсъдъка, щом като кон му изглежда като елен и се оттеглил от държавните дела. Цзи Ин обаче не можело да бъде тъй лесно заблуден – той добре различавал кон от елен и вече бил вдигнал мерника на Чжао. Чжао продължил да манипулира императора и доверчивият втори император се помислил за толкова луд, че решил да се самоубие. Та Чжао получил върховната власт, но за кратко. За император бил избран Цзи Ин, който не се церемонил и веднага повикал Чжао Гао на аудиенция в покоите си, където заповядал да го убият.

Фигура 3. Селянинът Лю Бан (император Гао Дзъ) основал династията Хан, която управлявала Китай в продължение на 400 години. Династията Хан е силно свързана с китайската нация. И днес те наричат себе си китайци хан.

Но кризата, предизвикана от амбициозния и хитър (но ужасно прост) Чжао, повлякла династията Цин. В 206 г. пр. н.е. Лю Бан напреднал към столицата, но бил изпреварен от друга метежническа армия – на Сян Юй, който превзел столицата, опустошил я и убил императора. Както си му е редът, при опустошението били изгорени маса книги, даже повече, отколкото при гоненията на конфуцианците от Ли Си по времето на Цин Ши Хуанди. И тъй, 4 години без император, докато свърши гражданската война. Свършила тя през 202 г. пр. н.е., когато Лю Бан победил главния си опонент, който се самоубил и Лю Бан бил провъзгласен за император под името Гао Дзъ. Появила се нова династия – династията Хан. Тая династия имала два периода – западната династия Хан и източната династия Хан. Между двата периода имало един трети период, в който нямало император от тази династия. Кой управлявал тогава, ще разберете по-долу в текста.

И така, напред към династията Хан

със столица в Чанян.

Западната династия Хан (202 – 141 г. пр. н. е.). Гао-дзъ консолидира властта.

Гао Дзъ трябвало да се разправя с последствията от гражданската война. И с... баща си, който никак не искал да напусне родното си село и да иде да живее в императорския дворец. Императорът решил това по императорски – заповядал да построят копие на селото в парка на императорския дворец и преместил там всички жители, та да му е удобно на баща му. Също и кокошките и гъските, говедата, свинете и всичко друго било преместено.

Гао Дзъ не можел да управлява със строгите легистки закони, предизвикали гражданската война. Той ги посмекчил, като ги комбинирал с конфуцианските принципи. Императорът забранил на чиновниците да използват закона като инструмент за наказание и ги задължил да го използват за наставление и обяснение. Желязната хватка на императорската власт била временно поотслабена, докато се позабрави гражданската война. Била обявена всеобща амнистия. Била променена и управленската йерархия. Под императора били тримата владетели – канцлерът (понякога и двама такива – десен канцлер и ляв канцлер), императорският секретар и върховният военачалник.

На следващото стъпало били 9 министри, отговарящи за държавните функции – началникът на обредите (ритуалите), началникът на посланиците, придворният съветник, отговарящ за полицията и затворите, великият управител на селското стопанство (който освен за земеделието отговарял и за държавните финанси и за данъците, събирани в натура), ковчезникът – отговарящ за данъците за личната хазна на императора, за дворцовия персонал, библиотека, архиви, секретари и евнуси. Още имало началник на дворцовата стража, началник на съдилищата, главен коняр и старши чиновник по делата на императорския род – той се занимавал с недвижимата собственост на императора.

Надолу следвали още много стъпала с чиновнически рангове. Прислушването към конфуцианството довело до това, че при назначаване на чиновник се гледали и личните му качества, а не единствено произхода му. Императорът заповядал всички способни и достойни хора да бъдат водени при канцлера, за да бъдат назначавани на чиновнически длъжности.

Административното управление на имперските провинции също пострадало от гражданската война – фиг. 4.

Фигура 4. Китай по времето на династията Хан (преди завоеванията на император У-ди).

В западната част на империята областите се управлявали от централното правителство, но вече не от триумвират, а от губернатор. Имало и по-малки териториални единици – префектури, които се управлявали от префект. Губернаторът управлявал всичко в губернията, а където имало префектури, те се състояли от 5000 семейства и префектите трябвало да поддържат пощенски станции и полицейски постове покрай минаващите през префектурата имперски пътища.

В източната част на страната ситуацията била малко по-друга. По време на гражданската война там местната

аристокрация обявила създаването на 10 княжества. След края на войната, тези княжества формално се подчинили на Гао Дзъ, но значителна част от властта там била във ръцете на централната имперска администрация. Все пак част от данъците отивали в императорската хазна, а всяка година князете полагали клетва за вярност. Гао Дзъ избрал подхода на търпеливата ерозия на властта на князете (императорът си имал и големи проблеми с хун-ну на западните и северните граници на империята, та гледал да кара повече со кротце и со благо и по-малко с кютек).

Търпелива ерозия означавало комплекс от мерки, най-важните от които били следните. Първо – при всеки удобен случай, което ще рече смърт на княза, метеж и други такива, Гао Дзъ веднага назначавал за княз на княжеството свой роднина. Второ – полека, полека, Гао Дзъ започнал да назначава ръководителите на администрацията в княжествата. За целта Гао Дзъ произвеждал (за заслуги към империята) благородници от двата най-високи ранга – князе и маркизи (в йерархията на ханската империя те били над 18-те ненаследствени ранга от цинската система). Та, тези князе и маркизи били пращани на високи длъжности в княжествата. И трябвало да бъдат оземлени тез верни хора на императора. Оземляването било

за сметка на земите на княжествата и тъй количеството земи, които не били под контрола на императора намалявало, а с това намалявала икономическата и военна сила на групите аристократи от княжествата. Гао Дзъ си имал проблеми и с хун-ну (или сун-ну както ги наричали китайците по това време). Периодично Китай щял да има проблеми по западните и северните си граници, когато броят на конните номади от степите се увеличавал. Общо взето, това щяло да става през 600-700 годишни интервали. Та, около 200 г. пр. н.е. хун-ну станали много (успели да съберат 400 000-на армия, докато Гао Дзъ имал само 300 000) и започнали да нападат и опустошават западните провинции на империята. Гао Дзъ и тук прилагал системата тояга-морков. Една от дъщерите му била дадена за жена на вожд на хун-ну и ежегодно Гао Дзъ пращал богати дарове на зетя. Това понамалило набезите, но не ги прекратило и китайската армия редовно се сблъсквала с конните нашественици (които заобикаляли без проблеми Великата китайска стена, която по онова време не била достатъчно дълга, за да ги спре). В 195 г. при една такава битка Гао Дзъ бил ранен и загинал от раните си.

Пак възникнал въпросът за наследството. Гао Дзъ имал доста жени и като така и доста синове. Наложила се най-старшата жена – императрицата

Люй, за която Гао Дзъ се бил оженил още на младини (преди да стане император – практична селска дама с други думи, която трябвало доста да се блъска по пътеките на живота и се била научила да се оправя много по-добре с него в сравнение с дворцовите кокони, от които били другите синове на Гао-дзъ). А за да постави сина си на трона, Люй направила следното: отровила любимия син на императора и убила майка му, като и убила други трима синове на императора, които се опитали да ѝ попречат да постави сина си на трона. С такава тъща и шефът на хун-ну не посмял да се възползва от възможността да постигне преимущество над младия и неопитен император, чието име било Хуей-ди. Свирепата императрица Люй по същество донесла стабилност на династията Хан в тежък момент. Хуей-ди починал през 187 г. пр. н.е. и 8-годишното му управление се запомнило с построяването на мощна стена около столицата Чънян (логично – тъщата нямала вяра на зетя хун-ну). Другото, което направил Хуей-ди, било да вдигне забраната над повечето книги (предимно конфуциански текстове), наложени от съветника Ли Си след конфуцианската критика над Цин Ши Хуанди (което, както описахме в предишния разказ, станало на един пир на императора с учените – та оттам – не хапи ръката, която те храни).

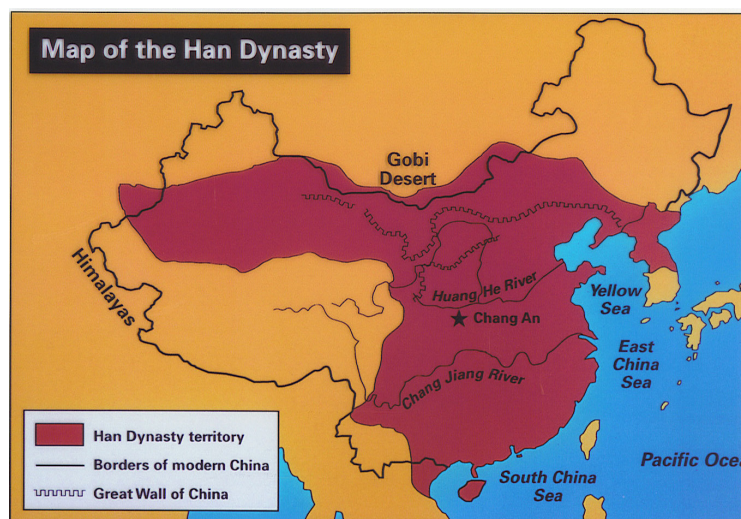
След Хуей-ди на престола се изредили два малолетни императора – първият бил император 3 години преди да умре и след това дошъл вторият. Империята имала нужда от регент, който да държи здраво делата в ръцете си и да ги направлява. За късмет на Китай такъв регент имало – старата императрица Люй. Люй назначила родата си по бащина и майчина линия на високи длъжности – четирима станали князе, шестима станали маркизи, а останалите – генерали (армията също трябвало да се контролира).

Зетят хун-ну редовно нападал земите на тъщата, но и тя не му оставала длъжна. И така до 180 г. пр. н.е., когато Люй починала. Преди това обаче успяла да назначи един от роднините си за канцлер, а друг – за върховен главнокомандващ на армията – тоест двама от тримата върховни владетели били роднини на Люй. Е, ами и това е начин да се управлява империя. Семейството на Люй имало добри позиции, за да постави свой император на трона, но не било толкова кадърно като Люй.

В битката за следващ император, надделял съюзът от князе и маркизи, които били роднини по бащина линия на Гао Дзъ и на неговите родители. Тази групировка имала мощен коз – имало живи синове на императора Гао Дзъ. Най-възрастният от тях бил избран за император под името

Вен-ди. Вен-ди управлявал до 157 г. пр. н.е. и стилът му на управление бил да намали държавните разходи. Тази политика била продължена и от следващия император Цзин-ди, управлявал до 141 г. пр. н.е. Цзин-ди съчетавал принципите на конфуцианство с даоския принцип за ненамеса (ако настоящи „икономисти“ почнат да ви пищят как Хайек или Фридман били за намаляване на държавната намеса и че това идвало от австрийската икономическа школа – увеличете интелектуалния багаж на тез юнаци с информацията, че принципът за ненамеса идва от даоската философия и е прилаган още 150 години преди нашата ера в Китай от императора и неговите министри). Та, следвайки принципа на ограничаване на намесата на държавата в хорските дела, императорите Вен-ди и Цзин-ди наредили 8 амнистии, учредили 6 ордена за заслуги, намалили поземлените данъци два пъти. Отменили и държавния монопол върху сеченето на пари, което обаче довело до появата на множество фалшификати. Имало обаче една каста, към която отношението не било либерално и това били търговците. Императорските министри наблюдавали как периодично се появявали много богати търговци, които притискали селяните и често ги разорявали. Селяните обаче трябвало да работят ефективно за императора и

не можело да се позволи на никакви търговци да намаляват ефективността им. Затова били издадени закони, които увеличавали данъците на търговците и забранявали на децата им да заемат държавни длъжности. Тъй било по времето на императора Цзин-ди. Девет години преди смъртта си Цзин-ди назначил за официален наследник 6-годишния си син, който щял да стане един от най-могъщите императори в китайската история под името У-ди и щял да управлява цели 54 години – от 141 до 87 г. пр. н.е. – фиг. 5

Фигура 5. Китай по времето на пика на силата на династията Хан. Както виждате 4-те армии на император У-ди, хвърлени срещу хун-ну разширили много империята на запад. Успехи имали и армиите, пратени на север и на юг. Ве-

ликата стена изостанала от завоеванията на У-ди и трябвало спешно да се достроява.

Могъщество на Китай при династията Хан – императорът У-ди У-ди превърнал Чанян в огромен и силно укрепен град, защитен от мощни стени с форма на квадрат със страна на квадрата около 7 километра – фиг. 6. Половината град бил зает от 5-те грамадни дворцови комплекса, в централния от които бил императорът и семейството му, в един от другите била императрицата-майка, а в останалите се разполагали правителствените учреждения.

Фигура 6. Храм в старата столица на Китай Чанян.

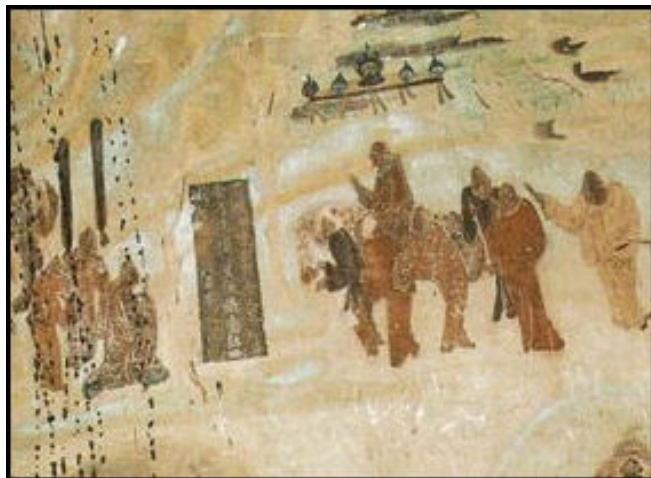
У-ди – фиг. 7 променил даоската политиката на предшествениците си за относителна ненамеса в развитието на делата на хората и групите от хора. Държавата започнала интер-

венции в две области – развитието на икономиката и разширението на територията. За разширението на територията У-ди трябвало да се справи с хун-ну (или сюн-ну, както ги наричали по онова време).

Фигура 7. Император У-ди – управлявал Китай на върха на мощта на династията Хан. При него имало харем, но проблемите с този харем все още били малки.

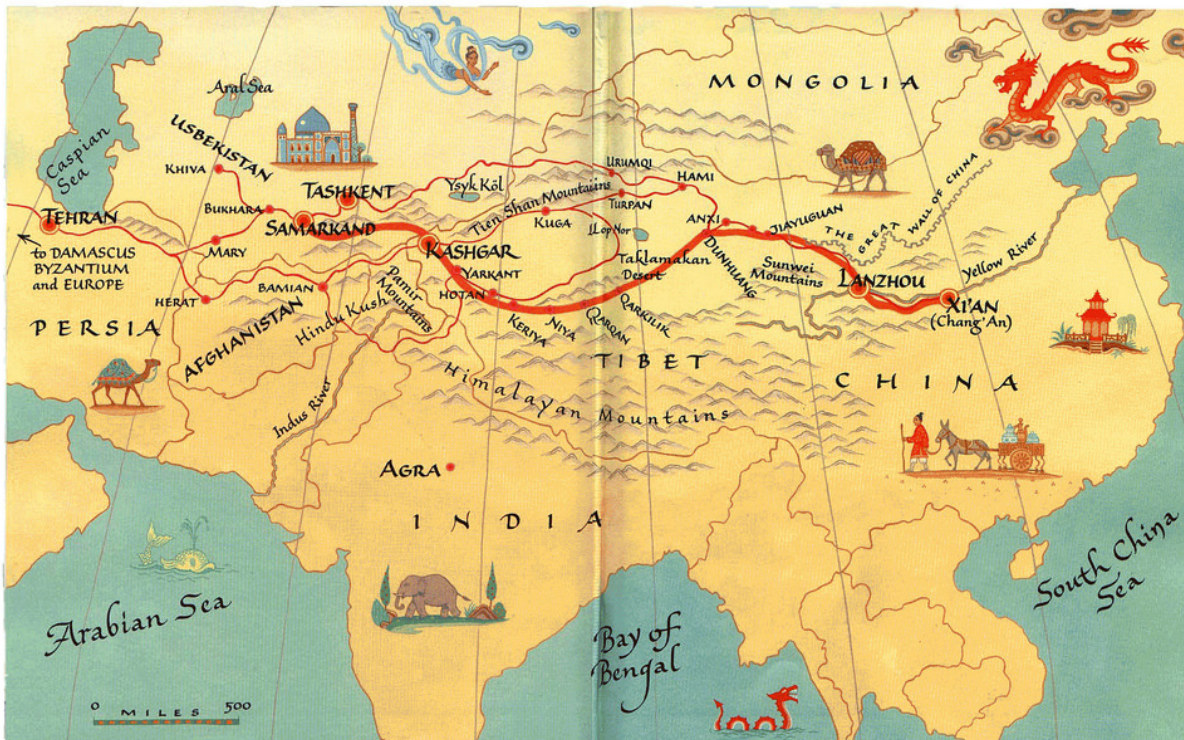
У-ди използвал факта, че сюн-ну тръгнали да разширяват териториите си на север и решил да сключи съюз с племената в днешен Афганистан и Иран. Тези племена се намирили на 4000 км от столицата Чанян и за да се достигне да тях, трябвало да се мине през земите на сюн-ну. Трябвало значи безстрашен човек, който да може да оцелява и да е ловък дипломат. У-ди имал такъв човек и името му било Чжан Цян – фиг. 8.

Фигура 8. Пътешествията на Чжан Цян.

До 138 г. пр. н.е. Цян бил министър в централното правителство и тогава бил пратен да сключва съюз с мощните племена от Бактрия (днешен Афганистан, а ако сте чували Бактрия по някакъв повод, свързан с българската история, понапънете се, може и да ви светне нещо за някои от мощните племена, с които У-ди искал да сключи съюз). Безстрашният Чжан Цян тръгнал през пустините, планините, долините и горите на централна Азия. Сюн-ну го пленили и той бил пленник 10 години, преди да успее да избяга и да продължи пътешествието си. Цян стигнал до Бактрия, където племената, току-що отхвърлили влиянието на наследниците на Александър Македонски, отхвърлили и предложението на У-ди. Цян тръгнал обратно и сюн-ну пак го пленили, този път само за година – старият

хан умрял и възникнал проблемът за наследството и свързаните с него междуособици. Цян използвал това и избягал отново и в 126 г. пр. н.е. се върнал в Китай и донесъл орехите и лозата в Китай. У-ди получил ценни сведения за сюн-ну и сменил политиката – от умиротворяване към агресия. Четири армии били хвърлени към териториите на сюн-ну и конните племена от степите били отхвърлени далеч на запад. На новозавладените територии били настанени 100 000 колонисти от вътрешността на страната. Великата китайска стена била ремонтирана и удължена в западна посока, за да защитава новозавладените земи. Стената защитавала и търговците чак до пустинята Такла-Макан и така те могли да проникват много по-дълбоко на запад. Така се появил Пътят на коприната – фиг. 9, по който китайските стоки стигали чак до Рим. Министрите на У-ди неморно търсели контакти с царствата отвъд териториите на сюн-ну. Чжан Цян отново бил изпратен на запад – второто му пътуване започнало в 122 г. пр. н.е. и завършило през 115 г. пр. н.е. Този път той успял за сключи съюзи с 36 малки царства, които били противници на сюн-ну. Мълвата за мощните китайски армии, които изтласквали сюн-ну на запад явно подействала.

Фигура 9. Могъщите армии на император У-ди допринесли много за прокарването на пътя на коприната, който стигал до Константинопол и до Рим. Прекъсването на този път от османските турци поставило началото на търсенето на нов път до Индия и Китай. Така се появил Христофор Колумб, после Васко да Гама и след това империите на Португалия, Испания, Великобритания и Франция. Русия имала друга имперска технология как да стигне до Китай (технологията на Чингиз хан) и тая технология започнала да се прилага интензивно при

Иван Грозни и след него.

Армиите на У-ди загубили 80% от войниците си, но постигнали целта си. След като отблъснал конните племена на запад, У-ди формирал нови армии, които били хвърлени на юг и на север и достигнали териториите на днешен Виетнам и до Манджурия и Корея. Освен способните генерали (системата на съветника Шан за издигане по заслуги, за която ви разказахме миналият път, работела като часовник), китайските армии били въоръжени с железни и стоманени оръжия, а конете за конницата били развъждани в специални конезаводи. Така в края на управлението си У-ди управлявал огромна империя

с 50-милионно население. За да управлява огромната държава (която по територия не отстъпвала на Римската империя), У-ди увеличил администрацията като издал закон за назначаване на държавна длъжност на всички учени мъже, които познавали 5 класически произведения на класическата китайска философия, наречени петте канона. Петте канона се изучавали под ръководството на учени мъже и броят на учениците на всеки учител не може да бъде по-голям от 50 (У-ди много държал на качеството на образованието).

Военните походи и увеличената администрация по някое време изпразнили държавната хазна и съветниците на У-ди започнали да измислят нови данъци. Бил въведен например данък върху всички сделки на пазарите (е, сега вече знаете откъде идва идеята за ДДС). Въведени били данъци върху недвижимостта и върху транспортните средства (тъй, тъй, първообразите на всички видове съвременни данъци идват от Китай). В 103 г. пр. н.е. У-ди забранил сеченето на монети от частни лица и възложил тази функция на държавния монетен двор (та да не се чудите къде се е появи идеята за държавната печатница на пари – да ви кажем още нещо – то и книжните пари са се появили в Китай, но затова в следващите разкази). Държавата въвела монопол върху производството на алкохол и...

създавала орган за стабилизация на цените на стоките (нещо още в ония времена китайците нямали вяра в невидимата ръка на пазара). У-ди неморно заселвал новозавладените западни земи – в края на управлението му броят на колонистите достигнал 3 милиона човека.

От всичките клонове на китайската философия, У-ди смятал за най-безопасно конфуцианството и даже го провъзгласил за официална държавна религия. Водещ конфуциански философ по онова време бил Дун Чжун-шу – фиг. 10, който разработил концепцията за десетте съставки на битието. Първата била Небето – Природата, която била разбрана като добра, но властна сила. Следващите съставки на битието били Земята и още Ин и Ян. Следващите пет съставки били петте първоелемента – дървото, огънят, почвата, металът и водата. Последната десета съставка бил човекът. Човекът бил отражение на Небето и както човекът, тъй и небето били изпълнени с Ин и Ян. Небето, Земята и човекът били в основата на всички неща – Небето ги раждало, Земята ги хранела, а човекът ги довеждал до съвършенство чрез култура и цивилизация. Правителството трябвало да се грижи за културата и цивилизацията и така да подпомага замисъла на Небето за усъвършенстването на нещата (и на човека). Чжун-шу твърдял, че същ-

ността на човека не е злото (както казвали легистите) или доброто (както твърдял ученикът на Конфуций Мън дзъ), способността да прави добрини. За да прави добрини, човек трябва да прилага петте конфуциански качества – мъдрост, честност, хуманност, добродетелност и спазване на ритуалите (ли).

Фигура 10. Император У-ди смятал конфуцианизма за най-безвреден от всички философски школи и затова го издигнал в ранг на държавна религия. Върховният конфуцианец по онова време Дун Чжун-шу (на фигурата) не му пречел особено. У-ди нямал нужда от съветници – легисти. Но дали пък не отслабил много ле-

гистите и когато се появила нуждата от тях, те не били достатъчно силни да надделеят? Династията Хан скоро щяла да започне да се клати. От едно учреждение, наречено харем и евнусите, работещи в него.

Към доброто трябвало да бъдат ориентирани и петте вида човешки отношения според Чжун-шу: владетел – поданик, родители – деца, мъж – жена, по-възрастни – по-млади деца в семейството и отношения между приятели. Чжун-шу обаче не забравил и легистите. За да ориентират хората към добро, казвал той, управляващите трябва да действат съгласно легисткия принцип за наградата и наказанието. Ако правителството действа неправилно, то ще внесе смущение във връзките между Небето и хората и това ще доведе до природни катастрофи като суши, наводнения, земетресения и т. н., което означавало, че Небето е почнало да оттегля или е оттеглило съвсем мандата за управление, което е дало на императора.

Но колкото и да бил могъщ У-ди и той остарял и в края на управлението си трудно контролирал огромната си империя, защото наличните му ресурси били изтощени от многото войни и поддръжката на държавния апарат в империята. Добавете и се-

дем броя жени на У-ди, които почнали да се борят чий син ще стане следващият император и картинката ще ви се допълни. Три дни преди смъртта си У-ди провъзгласил за наследник един от синовете си, който тогава бил на 7 години и му назначил трима регенти.

Западането на династията Хан – императрици, конфуцианци и евнуси дружно клатят устоите на империята И тъй, в 87 г. пр. н. е. У-ди умрял и на трона се възкачил седемгодишният император Чжао-ди. Регентите решили да получат от първа ръка представа за състоянието на страната и в 86 г. пр. н.е. в провинциите на империята били изпратени комисии, за да оценят живота на обикновените хора. В 81 г. пр. н.е., 80 видни учени, повечето конфуцианци, от различни провинции били събрани в столицата, за да доложат на императора за нуждите на народа. Не всички обаче били конфуцианци и на събранието на учените се оформили два лагера – модернисти и реформисти. Модернистите стъпили на основата на школата на легистите и казвали, че управлението трябва да се опре на силата на закона, на принципа за наградата и наказанието, на държавното управление на икономиката и на активни действия срещу сюн-ну (хун-ну). Реформистите (повечето от конфуцианците) смятали, че моралният при-

мер е по-добър от наказанията и че законите са несправедливи по отношение на хората и само способстват за нарастване на престъпността. Реформистите били против държавното управление на икономиката и смятали, че разширяването на империята не допринесло за повишаване на сигурността на населението. Императорът и съветниците му слушали, слушали и си водили бележки. Като че ли реформистите надделяли (нищо чудно – позициите на конфуцианството били много силни) и императорът започнал да издава укази, които били реформистки по идеологията си. Агресията по отношение на сюн-ну спряла и се обръщало внимание на устройването на колонистите в завладените земи на запад. Небето обаче реагирало със суши, земетресения и промяна на климата (могъщият дух на великия съветник Шан явно не бил доволен от политиката на правителството). Чжао-ди починал през 74 г. пр. н.е. при странни обстоятелства, а след него дошъл император, който се задържал на трона 27 дни. После на престола се възкачил следващият император Сюан-ди – фиг. 11. Сюан-ди имал късмет – Небето не се гневilo много в началото на неговото управление и той продължил мирната политика на Чжао-ди. Васали и сюн-ну били умиротворявани с големи подаръци, които поглъщали доста от събираните данъци – оцен-

ките били, че за целта отивали около 7% от данъците. Китай плащал, но мирът помагал за възстановяването на силите на гиганта.

В 51 г. пр. н.е. Сюан-ди събрал отново учените и за две години работа те подготвили официални версии на интерпретациите на основните класически книги като конфуцианската идеология била поставена в основата на интерпретациите. Реформистите набирали мощ. Това продължило и при следващия император Юан-ди, който се възкачил на трона през 49 г. пр. н.е. Реформистите смятали, че вина за ръста на престъпността имат суровите наказания, тежките данъци и корупцията. Юан-ди ги слушал и резултатът били 18 общи амнистии за 40 години и значително намаление на държавните разходи. Много държавни служби били закрити, включително и музикалната служба към двореца (да не се чудите защо днешните неолиберали не обичат изкуството и науката – това са излишни разходи, казват те и както виждате, корените на това мислене ги има още в древен Китай).

Небето обаче не било много съгласно с политиката на ограничаване на държавните разходи. В 30 г. пр. н.е. река Хуанхъ придошла и заляла столицата. Усещайки отслабването на властта и народът почнал да се изпоганява и да крие данъци, че и да не ги плаща. Балансът на Ин и Ян бил

нарушен.

Фигура 11. Император Сюан-ди. Могъществото на императорите на династията Хан започнало да намалява, а силата на евнусите от харема започнала да расте. Евнусите поддържали конфуцианците, защото ги било страх до смърт да не се появи някой главен съветник – легист от типа на съветника Шан и да ги избие. Е, правила, стрували евнусите – успели доста да съсият империята, но накрая се намерил и кой да ги избие. Но затова по-долу в текста.

Небето не било благосклонно и към следващия император – Чен ди, който си паднал по виното, жените и песните

и вечерно време имал навика инкогнито да посещава боеве между петли – съвсем неимператорско развлечение. Та не е чудно, че след като императрицата на Чен ди не успяла да му роди син, той да се захване с други жени – изкусни в песните, танците и в други неща. Две сестри преуспели особено в съблазняването на императора и дори успели да го накарат да поиска оставката на императрицата, така да се каже. Дотук добре, но и тия две сестри не могли да родят мъжки наследник на императора. Имало една робиня, която родила и то не едно момче на императора, но двете сестри заповядвали да убиват децата, че накрая и робинята. Разправяли се с конкуренцията, с други думи. Та Чен-ди позволявал на императриците да си разиграват коня из двореца. Забравил той предупрежденията във великата книга на Сун-дзъ, че тая работа никога не свършва добре. Нещо повече – част от властта изтекла от ръцете на императора към тъй наречения вътрешен двор – граждански и военни лица, ползващи се с благоволенieto на императора. Имало и външен двор и той се състоял от чиновници конфуцианци, които изпълнявали административни задачи. Имало и обективни причини за намаляването на властта на Чен-ди и това било свързано с императрицата – вдовица на предишния император Юан-ди и дъщеря на влиятелното се-

мейство Ван.

Семейство Ван временно сваля династията Хан – управлението на Ван Ман

Тази императрица успяла да назначи един след друг четири роднини от своето семейство на длъжност ръководител на вътрешния двор. Властта изтичала от императора към семейство Ван и това продължило до смъртта на Чен-ди. След него на трона дошъл един от внуците на Юан-ди под името Ай-ди. Той веднага разкарал (пратил в оставка) шефа на вътрешния двор от семейство Ван. Ай-ди си имал любовник и го назначил за началник на вътрешния двор и даже мислел да се отрече от властта в негова полза (за ужас на целия императорски двор). Ай-ди не изкарал дълго на трона – 6 години, преди да умре през 1 г. пр. н.е. Семейство Ван веднага спретнало минипреват и изгонило любовника. Нали помните още китайски възгледи за старшинството в семейство от предния разказ – най-старият е най-старшият. Е, най – стара в императорското семейство се оказала императрицата-вдовица на Юан-ди (оная от семейство Ван). Тя концентрирала властта в ръцете си така – за началник на вътрешния двор бил назначен племенникът и Ван Ман (от семейство Ван както се досещате) – фиг. 12, а за император бил избрал осемгодишният Пин-ди,

син на един от братята на императора Чен-ди. Малолетен император, значи трябва регент.

Фигура 12. Ван Ман. Способен управник, който успял за известно време да свали династията Хан и да управлява като император. Небето и селяните обаче не били много съгласни. Династията Хан била възстановена, за да крета още 150 години, преди империята да се разпадне на 3 царства и да дойде Цао Цао, който съвсем да прати династията Хан в историята.

И кой да е регент? – е как кой – старшият в императорското семейство – императрицата-вдовица на Юанди. От семейство Ван. Тъй – регент

от семейство Ван, началник на вътрешния двор от семейство Ван. Като че ли семейство Ван здраво държало властта. Да, ама не – Пин-ди бил оженен за малката дъщеря на Ван Ман (дете, не дете – няма значение), обаче издънил работата, като взел, че умрял. За император бил обявен 1-годишен далечен роднина на Пин-ди. Със същия регент и началник на вътрешния двор, който по същество управлявал държавните дела. А стига, де – аман от тия от семейство Ван, казали някои аристократи и почнали метеж.

Ван Ман се справил с метежа и решил да се справи и с проблема – династията Хан. Как да се справи – ами сваля династията Хан и се обявява за император. И почнал Ван Ман да провежда кампания за увеличаване на популярността си в страната и сред аристокрацията. И важно в тая кампания бил слухът, че видите ли, Ван Ман бил потомък на легендарния древен Жълт император Хуанди. В 9 г. Ван Ман решил, че може да приключи с династията Хан и се обявил за император, като нарекъл династията си Син. Династията Хан обаче не била приключена. Предстояло едно от най-кръвавите селски въстания в китайската история – въстанието на червените вежди. Но за това по-късно.

Ван Ман имал управленски качества (иначе нямало да се издигне чак до

император). Това, че бил член на влиятелното семейство Ван, спомогнало за кариерата му – леля му – императрицата регент следяла за придвижването му по кариерната стълбица, по която той заемал една след друга все по-високи длъжности – цивилни и военни. На 29 години Ван Ман получил титлата маркиз, а на 46 години станал княз. На 54 години Ван Ман станал император. Станал той император, обаче нещата с небесния мандат куцали – Небето не се било произнесло, че трябва да се сменя династията Хан (нямало големи земетресения, наводнения или суши). Та както се казва, Ван Ман може и да си мислил, че Небето ще забрави как той е станал император и ще си трае. Небето обаче си имало свое разбиране за нещата и щяло да нанесе удара си в подходящия момент.

Ван Ман започнал управлението си в конфуциански стил (и той бил обучаван в принципите на конфуцианството на младини) – разширил академията, като увеличил числеността на учените, строил пътища и храмове и реформирал провинциалните училища. В 5-та година Ван Ман свикал съвещание на учените за обсъждане на различни въпроси, между които и интерпретацията на класическите текстове. Конфуцианците на това събиране подели атака срещу използването на класическите текстове за гадания и пророчества.

Начело на тази група конфуцианци стоял съставителят на каталога на императорската библиотека. Другата група учени, която пък искала да използва текстовете за гадаене и предсказания, била по-малка, но имала мощен съюзник – самият Ван Ман, който активно използвал гадателски интерпретации на класическите текстове по пътя си към императорския престол, че и след това.

Ван Ман провел парична реформа с цел да обере златото от населението – той заставил народа да обмени златните монети срещу позлатени бронзови такива. Това не засегнало селяните, които рядко използвали пари, търговците и дребните аристократи си купили по някоя земица и успели да се отърват с малки загуби, но едрата аристокрация с многото злато нямало къде да ходи и загубила много. И започнало да зрее недоволство срещу Ван Ман. Като казва класическата реплика – ...лошо, Седларов, лошо...

Ван Ман реформирал и чиновническия апарат. Много просто – закрил стария списък с длъжности и вкарал в употреба нов списък с длъжности. И чиновниците трябвало да бъдат преназначени. Е, не всичките, разбира се. Я пак една класическа реплика: ...найс, а?... Та и чиновническото съсловие имало зъб на Ван Ман. Още повече, че тези, които били преназначени не били на твърда запла-

та, а заплата им зависела от реколтата. Лоша реколта – пропорционално ниска чиновническа заплата. Ван Ман ударил и по търговците. Интелигентно – купувал зърно, платове и коприна, когато имало много и ги държал в специални складове. Когато производството намалее и цените почвали да растат, Ван Ман почвал да изпразва складовете. Държавна регулация значи, ама и търговците станали недоволни. Ван Ман замислял да забрани робството и да оземли всички селяни, като отнеме земя от едрите аристократи. Не му стигнало време. Ван Ман държал на спазването на закона и то от всички – 3-ма от синовете му и един племенник били осъдени на смърт заради престъпване на закона.

Ван Ман се оправял добре и с дипломацията – по негово време нямало много набези на хун-ну, а единственият по-сериозен такъв бил прекратен бързо, когато Ван Ман екзекутирал един от князете на хун-ну, които били в Китай като зложници и заявил, че ще избие и другите, ако набегът не спре. Кое то и подействало. С две думи – Ван Ман контролирал ситуацията с народа. Обаче как да контролираш Небето, особено ако не ти е дало мандат да управляваш?

Реката Хуанхъ винаги е имала собствено мнение затова, откъде да минава коритото ѝ – фиг. 13. Жълтите наноси, които реката влачела от

планините към равнината, постепенно запълвало коритото ѝ и дъното ставало по-високо от околните равнини (имало диги, които подпомагали тази работа).

Фигура 13. Своеволната река Хуанхъ. Ван Ман се оправил с хората. Но не можал да се справи с небесата, които изкарали неспокойния дух на река Хуанхъ от коритото му. Резултат – бездомници, глад, банди и въстанието на червените вежди.

В някакъв момент някоя от дигите не издържала, реката я пробивала и изменяла коритото си. Наводнението в 18 г. било много силно – Жълтата река заляла огромни площи и който успял да се спаси, се включил в категорията хора без работа и без ядене = възникване на банди, които грабят тези, които имат какво да ядат (та

гледайте надолу какво станало, когато Небето решило да напомни, че не е давало на Ван Ман мандат за управление, въпреки че той управлявал доста добре в сравнение с тези преди него). Числеността на бандите бързо се увеличавала и те станали толкова силни, че разбили армията на императора, пратена да усмири положението. Та безредиците не стихнали, ами се усилили и се превърнали във въстание – през 22 г. още по-голяма императорска армия била разбита от въстаниците, които си боядисвали веждите в червено, за да се различават на бойното поле и оттук – Въстанието на червените вежди.

Положението са влошавало – едрите аристократи, водени от семейство Лю, от което произлязла династията Хан, се обединили с въстаниците и през 23 г. две императорски армии били разбити. Въстаниците си избрали нов император – правнук 6-то поколение на Цзин-ди от семейство Лю и го нарекли Гън-ши – новият император. Работата станала сериозна – възраждащата се династия Хан плюс червените вежди. Започнала истинска гражданска война. Армията на Ван Ман била отново разбита и въстаниците обсадили столицата Чанян. Че я и превзели и отсекли главата на Ван Ман (който се бил мъжки до изтощение и от изтощение изпаднал в безсъзнание, та така и го пленили). Гън-ши направил Лоян столица

(спомняте ли си този град, основан от великия Чжоу-гун, за когото ви разказахме в предния разказ). Обаче допуснал три грешки, които му стрували живота. Първо – отнесъл се враждебно към вождовете на червените вежди. Второ – преместил се от непристъпния Лоян (избран неслучайно от Чжоу-гун) в уязвимия Чанян. И най-голямата грешка – пратил старейшината на семейство Лю – Лю Си, да умиротворява провинциите на североизток, при това с голяма армия и с разрешение да действа самостоятелно. След година Лю Си си свършил работата на североизток и видял, че позицията на Гън-ши е слаба – в уязвимия Чанян и в лоши отношение с червените вежди. Давайте да го сменяме – рекъл Лю Си на червените вежди и се обявил за император. Получило се доста мощна армия, че и с доста боен опит. Чанян бил обсаден. Гън-ши се отрекъл от трона в полза на Лю Си, но това не го спасило. Той бил пратен да пасе коне в провинцията и бил самоубит. За награда Лю Си оставил червените вежди да разграбят Чанян и да тероризират жителите му. Така, в 25 г. Лю Си – фиг. 14, официално се възкачил на трона под името Гуан У-ди и тъй се появила втората част на династията Хан, известна като късната династия Хан. Новият император веднага преместил столицата в Лоян – хем непристъпен град, хем далече от как-

вото останало от привържениците на Ван Ман и Гън-ши в Чанян.

Фигура 14. Лю Си – възстановителят на династията Хан. Той династията възстановил, но властта на евнусите от харема не ограничил. И проблемите продължавали. Докато се намерил кой да избие евнусите, но вече било толкова късно, че империята временно се разпаднала. Временно де, не се притеснявайте.

Късната династия Хан – какво става, когато евнуси почнат да управляват империята или дръж харема далеч от държавните дела. Тъжният края на династията Хан. Цао Цао.

И като така, трябвало да се концен-

трира властта-а-а-а... Първи го отнесли червените вежди. От многото сражения армията им се изтощила и била разбита от армията на императора. После го отнесли една по една въстаналите провинции, докато станало ясно, че Гуан У-ди контролира страната.

По времето на този император голямо влияние придобили така наречените странични покои (иначе казано харемът). Мислите си, че арабите са измислили харема. Ами, ами – и това (както и много други неща) са направили по подобие на Китай. Броят на жените на императора можело да достигне 6000. Преди Гуан У-ди имало 18 ранга на жените в харема. Видяло му се много и намалил броя на ранговете на 3 – достопочтена госпожа, прекрасна госпожа и избрана госпожа. Най-високият ранг бил достопочтена госпожа и дама с този ранг можела да стане официално жена на императора (императрица). Изборът за харема бил строг – на 8-мия месец от всяка година подбрани кандидати на възраст от 13 до 20 години били оценявани от императорските съветници. Всички се натискали да дават дъщерите си в харема – зер някоя от тях можело да се издигне до достопочтена госпожа и после до императрица и да допринесе за получаване на тлъсти служби на членове от семейството си. Не дай си боже да стане императрица-регент на мало-

летен император. Тогава цялата рода можела да бъде назначена на възлови постове, за да подкрепя регентшата.

Та Гуан У-ди си имал официално императрица, обаче се развел с нея и си взел друга официална императрица, чийто син станал император под името Мин-ди (след смъртта на Гуан У-ди) и управлявал от 57 до 75 г. След него дошъл синът на една от дамите от харема (императрицата официално нямала син) и под името Чжан-ди управлявал от 75 до 88 г. При него почнала една каша, тъй като евнусите от харема, императриците и достопочтените госпожи почнали много да си навират носа, дете не им е работата, т.е. в управлението на държавата. Императрицата не могла да роди син на императора, обаче с тая задача се справила една от достопочтените госпожи. Този син бил обявен за наследник, обаче тая работа не се харесала на семейството на императрицата, щото достопочтената госпожа била от враждебно семейство. И императрицата почнала интриги. Императорът, вместо да смаже сплетните с желязна ръка в зародиш, уйдисал на императрицата и лишил сина си от наследство, а достопочтената госпожа била заточена и самоубита чрез отрова. Обаче тая достопочтена госпожа имала сестра, която също била достопочтена госпожа и взела, че и тя родила син на императора. И айде

пак, всичките интриги отначало. Императрицата пак убедила императора да убие достопочтената госпожа и баща ѝ, а пък остатъка от семейството ѝ да прати в заточение.

С туй се запомнил Чжан-ди и като умрял, се получила идеална ситуация за императрицата – новият император, на име Хо-ди бил в детска възраст (регенти трябвало значи да помагат на императора и императрицата вдовица и хайде да познавате от кое семейство били те). Ситуацията била доста подобна на тая, която ви описахме около клана Фудживара в японските ни разкази. Хо-ди управлявал от 88 до 106 г. Той си имал фобии – регентите били обявявани за държавни изменници и екзекутирани, а императрицата – и тя екзекутирана, но след обвинение в магьосничество.

След Хо-ди император станал Шан-ди, който по това време бил на 3 месеца и не живял много. Следващият император – Ан-ди, управлявал от 106 до 125 г. – и той бил дете, като се възкачил на престола. Императрицата пак не могла да роди мъжки наследник, която работа обаче свършила едно от достопочтените госпожи. И айде пак – достопочтената госпожа самоубита с отрова, синът ѝ – заточен. Заточен, ама жив – гол-я-я-я-я-ма грешка на императрицата. След като Ан-ди умрял, императрицата решила да повтори номера с детето им-

ператор и на престола бил поставен малолетният внук на Чжан-ди, който обаче царувал една година преди да умре (или пък и него го самоубили, не е много ясно). И тука на част от двора му писнало от историите с евнусите и императриците и решили да поставят на престола император, който да не е дете. Кандидат имало – синът на Ан-ди, който бил поставен на престола, след като въстаниците просто пребили евнусите, които охранявали заточеника по поръка на императрицата. Та за „заслуги“ пред новия император Шун-ди тази императрица и семейството били заточени чак във Виетнам. Императорът обаче пак налетял на императрица, дете не могла да роди мъжки наследник. Тая работа пак свършила една достопочтена госпожа и синът станал император след смъртта на баща си. Малолетен, разбира се, и като така, изкарал на трона няколко месеца, преди да се спомине. И айде пак – малолетен император на трона, а регент – роднина на императрицата – вдовица на Шун-ди. Тоя император бил на 7 години и управлявал под името Чан-ди до 145 г., когато регентът го убил и на трона бил поставен 14-годишният Хуан-ди. Голяма грешка – той бил само на 2 години от пълнолетие и успял да доживее дотогава (същинско геройство). С хитрост обаче – оженил

се за сестрата на императрицата вдовица. Хуан-ди бил доста изобретателен – императрицата вдовица и сестра ѝ – действащата императрица, изненадващо се споминали една след друга. Останал само регентът, който бил от същото семейство като императриците. Хуан-ди се оправил с него просто – нападнал двореца му с гвардията си и регентът се самоубил. Цялото му семейство било екзекутирано. Имало обаче още силни семейства и императорът бил принуден да се ожени втори път. Той се оправил и с това – след няколко години по стандартната процедура, императрицата била обвинена в магьосничество и екзекутирана, а с нея и цялото ѝ семейство. Та, още един конкурент за властта бил отстранен. Хуан-ди се оженил трети път – и айде пак – налетял на императрица, която не му родила син. Когато Хуан-ди умрял, тази императрица назначила за регент... баща си. Император станал Лин-ди, който бил пра-правнук на Чжан-ди. Той управлявал 21 години. И в началото на управлението му назряла криза, защото на съветниците му и на аристокрацията ѝ било вече яко писнало от действията на евнусите и императриците. И съветниците и аристокрацията решили да действат – фиг. 15.

Фигура 15. Аристократи от династията Хан.

Императорският регент и Великият наставник на императора (шефът на учителите му) почнали да мислят какво да правят с евнусите. Да ги избием – рекъл Великият наставник. И почнали. Обаче избиването не вървяло с бързи темпове, защото императрицата вдовица със всички сили защитавала евнусите (и как иначе – те били основата на влиянието ѝ в двора и над императора). Регентът и

Великият наставник използвали гадатели, които предrekli, че небето не е благосклонно към евнусите. И избиването потръгнало. Виждайки дебелия край на тоягата, евнусите решили да убият регента и заставили императора да подпише заповед за арестуването му. Та регентът бил арестуван и убит, а също и Великият наставник, та и семействата им, а евнусите заели всички ключови постове в държавата и така чак до 184 г. И се почнало – продажба на постове, гонения на учени хора и чиновници. Отговорът – въстание след въстание, а и сюн-ну (хун-ну) пак почнали да нападат от север и дори завоювали територии, които били зад Великата

китайска стена. Китайските селяни започнали да напускат тези райони и мигрирали на юг. 18 милиона човека мигрирали. В Китай започнал да настъпва хаос. Небето почнало и то да се сърди – земетресения, наводнения и суши се нижели една след друга. Императорът обаче си държал на евнусите. И ето, в 184 г. се засилило появилото се няколко години преди това движение на жълтите кърпи, предвождано от Чжан Цюе, който казвал, че небето е отнело мандата на императора да управлява. Избухнало огромно въстание, срещу което управляващите евнуси хвърлили огромна армия и едва се справили – жертвите от битките били половин милион души. Евнусите назначили военни пълномощници за областите на империята, които трябвало да се разправят с последователите на жълтите кърпи. Грешка – някои от тия военни пълномощници хич не гледали с добро око на евнусите, а сега имали и армия и широка автономия на действие. Един от тези генерали – Дун Чжо си прочиствал райончето, като при това държал няколко дивизии на ротационна основа на 80 километра от столицата – ей тъй, за всеки случай.

И случаят дошъл през 189 г., когато императорът Лин-ди най-накрая умрял. На трона се възкачил 13-годишният по-голям син на Лин-ди – Лю Бян. Регент била майка му – импера-

трицата вдовица (че кой друг), а силният човек бил третият – брат ѝ Хъ Цзин, който бил командващ императорската армия и наставник на императора. Младият брат на императора обаче бил под командването на баба си (майката на императрицата вдовица и нали се сецате за йерархията в китайските семейства – най-старият е шефът) и като така шефът на евнусите Цзян Ши бил привлечен да помага на този малък син. Три групировки значи. И като така – нищо добро за империята и династията.

В играта на трите групировки първата стъпка направили евнусите. Те решили да убият императора и да поставят на трона брат му. Заговорът бил разкрит, Цзян Шил бил екзекутиран, а бабата била пратена на заточение, където скоро умряла (не е ясно от каква смърт). Да избием евнусите – това било предложено на триумвирата около императора, обаче императрицата – вдовица била против (някои евнуси били нейни хора). Тогава един от заместниците (и роднина) на командващия армията Хъ Цзин на име Юан Шао – фиг. 16, заповядал на генералите от провинциите, включително и на Дун Чжо, да пишат доноси до императора против евнусите.

Фигура 16. Генерал Юан Шао. Избил евнусите, но било вече късно да спаси династията Хан и целостта на империята.

Писали генералите, писали и един ден Хъ Цзин се явил при императора и императрицата и поскал да избие евнусите на основата на доносите. Евнусите разбрали за това, подмамили Хъ Цзин и го убили. Обаче армията в столицата била под командването на Юан Шао, който атакувал двореца и избил де що евнуси види – 2000 човека. Главният евнух успял да избяга и взел със себе си младия император, но не задълго – войниците на Юан Шао го хванали и го удавили в Жъл-

тата река (Хуанхъ). Действие второ на играта приключило.

И почнало трето действие. Нали си спомняте за дивизиите на Дун Чжо, държани на 80 километра от столицата. Като усетил безвластието, Дун Чжо заповядал на тези дивизии да влязат в столицата. Освен това, Дун Чжо намерил императора и с императора като знаме, дивизиите му влезли в столицата Лоян. Юан Шао трябвало да бяга, Дун Чжо заставил императрицата да смени императора с по-малкия му брат Лю Се. След това императрицата вдовица била убита. Дун Чжо обаче не господствал дълго. Юан Шао събрал армия на изток и настъпил към столицата Лоян. Дун Чжо трябвало да бяга оттам, което той и направил в 191 г., като надлежно опожарил столицата. Дун Чжо се укрепил в Чанян, но там бил убит в 190 г. Действащият император Лю Се останал без поддръжка. Централизираната власт в империята се разпаднала и местните владетели почнали да се боричкат за територии (досуц същата ситуация като в Япония в периода Сенгоку, за който ви разказахме в предишните ни разкази). Но в Китай станало още по-интересно – имало и трети силен човек на име Цао Цао – фиг. 17. А както знаем, когато съперническите си центрове на власт станат три, може да се появи истински хаос.

Фигура 17. Цао Цао – генералът, който ще сложи край на династията Хан. Синът на Цао Цао е първият император от следващата династия, която управлявала най-голямото от трите парчета, на които се разпаднала китайската империя. Но не се отчайвайте – ще дойде свръхмощната ранна династия Тан и територията на Китай ще стане с 40% по-голяма отколкото е днес.

Цао Цао в началото бил генерал – „доста способен генерал и много добър поет“ в армията на Юан Шао. Армията на Юан Шао била базирана на коалиция между аристократи от изтока и след смъртта на Дун Чжо

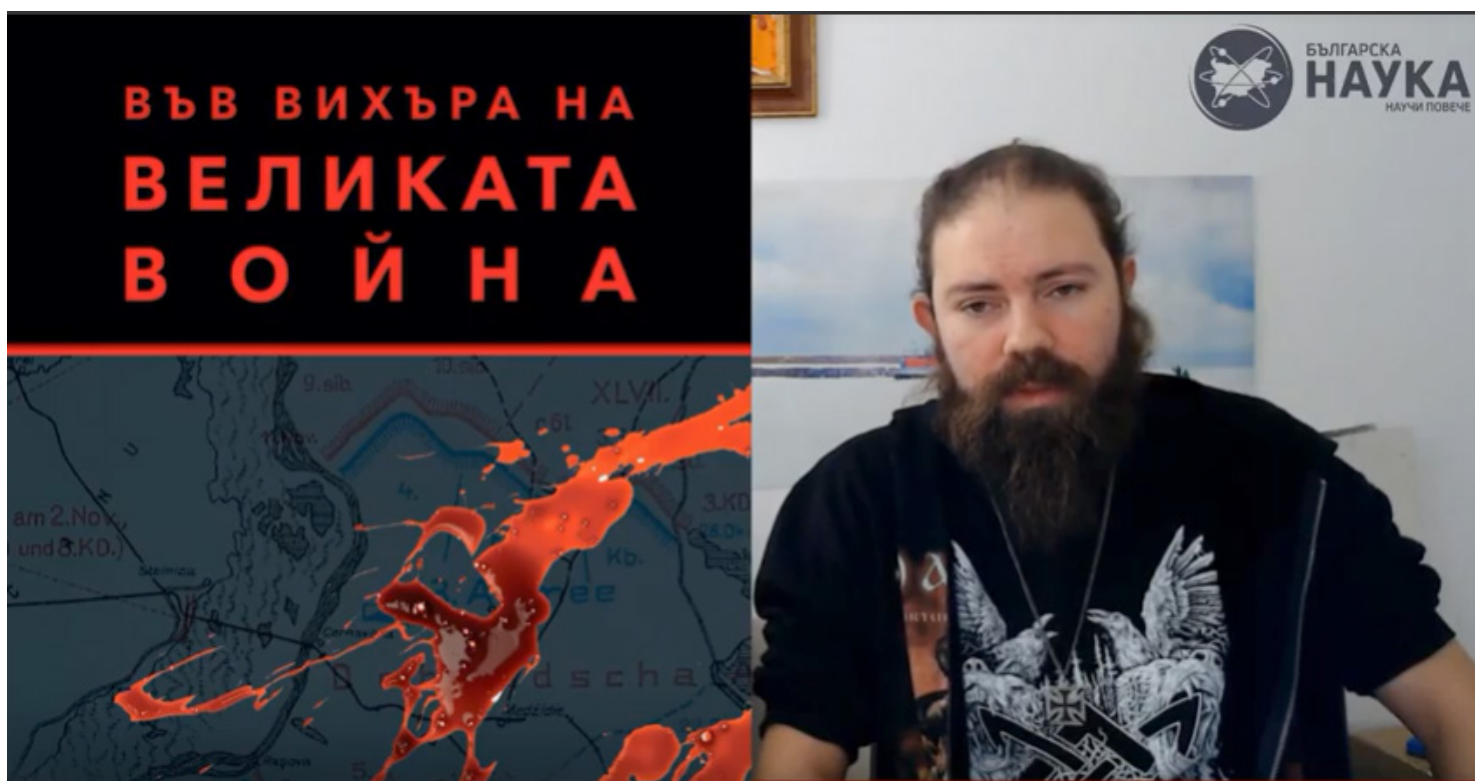
тази коалиция вече нямала с кого да се бори и почнала да се разпада – та по това време Цао Цао се отделил от Юан Шао. В 196 г. Цао Цао принудил императора да се премести от Чанян в Лоян. Контролът над императора усилил позициите на Цао Цао. До толкова, че в 200 г. армията на Цао Цао разбила армията на самия Юан Шао и подчинила почти целия северен и западен Китай. Почти целия, защото на запад оставал малък регион, под контрола на друг много талантлив генерал – Лю Бей, който на всичко отгоре бил далечен родственик на управляващата династия Хан. На юг също течала консолидация – един друг талантлив генерал, а след смъртта му – братът на този генерал, на име Сюн Цюан, поставил под контрола си областите на юг от голямата река Янгдзъ (то по-голяма от тая река в Китай няма).

Цао Цао управлявал подконтролните си територии до смъртта си през 220 г. Стратегията, която следвал, била проста – предизвикал оттеглянето на действащата императрица и убил синовете ѝ. Цел – разчистване на пътя на собствената си дъщеря към поста на императрица. Многобройните титли на Цао Цао били наследени от сина му Цао Пей и ето как императорът Лю се оказал в сложна ситуация, обграден от хора от семейството на Цао Цао, заемащи най-високите постове в държавата (че и един от тях

спял до него под формата на императрица). Тактиката на семейството на Цао Цао била проста отгук нататък – императорът Лю Се или ще се отрече, или ще бъде самоубит, или пък ще му се случи някое случайно смъртно-носно нещастие. На Лю Се му се живееело и на 11 декември 220 г. той се отрекъл в полза на Цао Пей. 400-годишното управление на династията Хан завършило. С него ще завърши и нашият разказ. Цао Пей се провъзгласил за първи император на динас-

тията Вей, а какво станало след това и как се стигнало до появата на могъщата династия Тан, ще ви разкажем в следващия ни разказ. В Китай започнала епохата на троецарствието – на запад управлявал Лю Бей, който се считал за наследник на династията Хан. На юг управлявал Сюн Цюан, а в останалата част на империята управлявала династията Вей. Започвало китаяското средновековие.

ВИЖ КНИГАТА ТУК >>

„Арабаконашкото приключение”, съдба или злост?

/публикация 4 от цикъла: „Духът на Апостола”/

Автор: Красимир Григоров – зав. отдел „Възраждане”, РИМ – Враца

„След гибелта на Левски, покрусата е всеобща! Греков и Узунов не успяват, Каравелов е отчаян и се оттегля завинаги. На преден план възлизат Ботев и Стамболов. А омърлушването беше пълно и от двете страни на Балкана.”

Димитър Т. Страшимиров

По мнението на всички историографи, причината за всеобщия катарзис е в „Арабаконашкото приключение”. Поради масовите арести са разсипани Ловчанският комитет и близките революционни гнезда в Плевенско, Тетевенско, Етрополско, Орханийско и Софийско. Обирът на турската поща при Арабаконак е сред най-дискутираните събития от историята на нашето националнореволуционно движение. Звучи дръзко, но е безспорен факт. Всички последващи въпроси, касаещи авантюристичните действия на Димитър Общи, са дискуссионни, спорни и подлежат на коментари и доказа-

телства.

Що за орис изпрати Апостола на бесилката, а 65 от неговите съратници обрече на вечно изгнание в Диарбекир и Енгюр? Предателства или неволни грешки лишиха народа ни от водачи. При всеки опит за разбулването на мистериите, се заплитаме в нови загадки, а хипотезите сякаш нямат край. Това определено поражда и нескрития интерес по темата. А доказателствата най-често се обосновават на най-несигурния материал – мемоарната книжнина, свързана с имената на Захари Стоянов, Стоян Заимов, Никола Обретенов и Иван Андонов. Цитираните от тях сведения съдържат противоречива информация и вече утвърдени митологеми. Тонът, който се задава, е тон на противопоставяне /твърденията на Стоян Заимов за „скъперничеството” на хаджи Станьо, както и „тактиката“ на Димитър Общи за разкриване на комитетите с наивната идея, че това ще доведе до

политически отзвук в цивилизования свят/. За съжаление тъкмо спомените са най-използваната база, върху което се обосновава една или друга историографска теза и по отношение на „Арабаконашкото приключение“.

Доказателствата будят съмнение и поради фрагментарния характер на автентичния документален материал, както и пристрастията в оценките за личните достойнства или недостатъци на отделните комитетски дейци. С течение на времето са се утвърдили и определени тези табу, на някои от които продължаваме да робуваме. Крайно време е да постигнем поне някакво всеобщо съгласие по отношение на част от темите, касаещи нашето национално Възраждане или по злободневните въпроси на националноосвободителното ни движение.

Като конкретен пример ще посоча въпроса за ролята и мястото на Димитър Общи в националноосвободителното ни движение. Герой или предател е той? Всъщност онова, което знаем за него е твърде недостатъчно, а в оскъдните публикации за неговата личност се сблъскваме с множество противоречия и неясноти. Оценките са по-скоро взаимно изключващи се. Бил ли е в действителност гарибалдеец? От кого и с какви подбуди е изпратен в Българско? Ако е бил самонадеян, недисциплиниран, как ще си обясним факта, че тъкмо районът, за който отговаря, е с най-гъстата и ак-

тивна комитетска мрежа? Притежавал ли е притегателна сила, с която да печели доверието на обикновените хора, както и готовността да му се подчиняват безпрекословно? Набедените за издайници на Апостола в хода на процеса Димитър Пъшков, Анастас п. Хинов, Марин п. Луканов, Димитър Общи, се свързват в едно цяло с евентуалните предатели на Левски, като поп Кръстьо, Димитър Ценович и Любен Каравелов. За част от набедените по-късно се доказва, че нямат вина, но от веднъж подхвърлените в публичното пространство обвинения лесно покълват съмнения. В готовността за сътрудничеството на следствието могат да бъдат открити разни мотиви – огъване пред мъченията, страх за близките, борба за оцеляване, стари и нови вражди, лична обида, желание за мъст и т.н. Без съмнение историческата истина изисква да се отбележи, че причина за разкритията са хитрите опити да бъдат подкупени от турските служби заловените дейци с обещания за парични награди или с облекчаване на присъдите. При разпитите успешно се използва и психологически натиск чрез намеци и подхвърляния по адрес на семействата на арестуваните. Много ефективна се оказва и тактиката на очните ставки. Най-експлоатирани в това отношение са Велчо Шунтов, и Петко Милев, участвали общо в над 25 очни ставки, довели до самопризнанията на повече от поло-

вината арестувани комитетски дейци. Все пак основният начин за извличане на информация от арестуваните си останали мъченията.

Подобна следствена практика се потвърждава и от разказа на Божил Генчев от Орхание: „завързан, легнал на земята, две заптиета седат на плешките и две на краката и започват да го бият; спират, питат, пак бият; спират, питат, пак бият; на втората вечер (20.10.) – след като отрича, слагат под ноктите му прахан и я запалват; с нагорещено желязо го дамгосват по тялото; това се повтаря три пъти; накрая го изнасят в килията; опитват се да го купят с пари и обещания да бъде пуснат; след отказа – през нощта го увисват с главата надолу”.

Между причините за широките разкрития, направени от властите, трябва разбира се да се добави и обстоятелството, че в хода на разследването в ръцете на следствието попадат много комитетски книжа, като архивите на Орханийския и Етрополския комитет, от които е извлечена много допълнителна информация за структурата, целите, ръководството и методите на работа на революционната организация. Сравнителният анализ показва, че от арестуваните 65 комитетски дейци, двама (Васил Левски и Димитър Общи) са осъдени на смърт, а 46 на заточение, 6 от които преждевременно умират. Най-голяма е групата на заточените в Диарбекир, а

най-малко – само 3 души, са изпратени в Енгюр. Без жертви няма възкресение и святост, както ни проповядва Христовата вяра. Апостола я прие, без да обвинява никого. Затова търсим в образа му своята цялост, търсим и упование за способността на българския дух да разрешава човешките въпроси и в същото време сме склонни да простим на всички онези негови сподвижници, които му изневериха по пътя към Голготата!

Димитър Общи – борец за правдини или предател?

Сагата около личния бележник на Васил Левски

/публикация 5 от цикъла: „Духът на Апостола“/

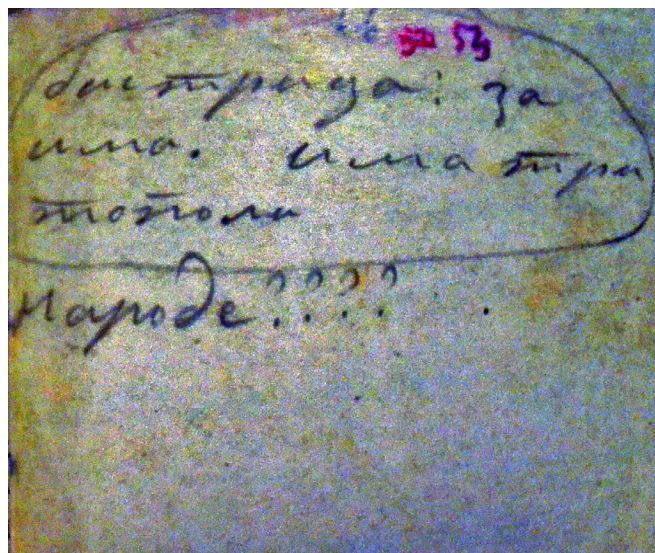
Автор: Красимир Григоров – зав. отдел „Възраждане“, РИМ – Враца

Всенародното честване по случай 180-годишнината от рождението на Васил Левски – Апостола на българската свобода, ще остави незаличими дири в мемориалната история на нашата страна. Защото то е не само традиционен повод за отбелязване на една забележителна годишнина, но и все-

странен подтик за още по-обстойно оглеждане, по-осъвременено преосмисляне, по-дълбоко вникване в необикновения живот, в неповторимата личност и великото дело на Левски. Отдавайки почит към това дело, ние ще направим точна и честна равносметка доколко можем да се считаме за достойни наследници на неговите за-

вети и дела. Съдбата така е отредила, че гробът на Апостола на българската свобода не е запазен. Единственото богатство, което ни е останало от него са няколко кичури коса и документалното му наследство. Всичко, излязло изпод неговата ръка е твърде важно и безкрайно ценно, но един-единствен документ ни дава възможност да се вгледаме по-детайлно в личния му живот и душевността му – личният му бележник, надлежно попълван едва-две години преди смъртта му. Изглежда и провидението се е намесило и при залавянето на Левски, той остава непокътнат, зашит в самара на коня на Никола Цветков заедно с част от документацията на БРЦК. Верният му съратник запазва документите и по-късно ги предава на Захари Стоянов, чиято вдовица Анастасия след смъртта му го предава на Софийския народен музей, откъдето през 1924 г. е предаден в Националната библиоте-

ка. Понастоящем бележникът се пази в трезора на ОББ.

Личният бележник на Апостола си остава най-достоверният и най-неподправеният исторически извор, от който могат да се черпят непосредствени сведения за идеите, мислите и прозренията, движили всички действия на Левски. Защото неговият архив разкрива една изумителна идейно-политическа и практическа дейност, проведена в много кратък за такова историческо дело срок. Чрез нея той се очертава не само като велик революционер демократ-идеолог и практик на нашата национална революция, но и като деец от международен мащаб със значителни приноси в теорията, стратегията, тактиката и практиката на революционните движения от третата четвърт на XIX век. От кратката паспортизация направена за бележника се набива информацията за наименованието – “Agenda” – записното тефтерче на В. Левски и сведението, че то съдържа 60 листа, а оценката му възлиза на 50 лв. стари пари. При обнародването е възприето за пръв път подреждането на страниците на тефтерчето да бъде въз основа на съществуващата печатна календарна номерация. Детайлната паспортизация на личния бележник на Апостола, касаеща външните му белези, сочи, че се касае за книжно тяло с размери 13,7x8,2 см с първоначален обем от 100 листа, намален впослед-

ствие до 61 листа ведно с кориците, обвити в тъмновинена, почти кафява тънка кожа /мешин/ и отпечатан надпис на латински: „Agenda“. Всяка страница носи маркировка за два последователни дни. В писмата на Левски има исторически податки, насочващи към факта, че той е ползвал част от листовите в бележника си за конспиративни пароли и това дешифрира липсващите страници. Преобладаващата част от листовите са с календарна номерация с орнаментна украса от растителни и геометрични елементи в четирите ъгъла, а хартията е обикновена, целулозна, с белезникав цвят. Наличието на т. нар. „одрано късче хартия“, почти сигурно доказва осигуряването на секретност и конспиративност. Всеки определен от него за това лист се е срязвал по средата: едната половина задържал у себе си, а другата се предавала на човека, който бил инструктиран да се яви на явката. При пълно съвпадане на двете половини е могло да се гласува доверие на явилния се комитетски член. Почти всички попълнени листове са изписани саморъчно от Левски с неговия характерен, немного едър и леко наклонен надясно почерк. Писал е по-често с молив, по-рядко с мастило и то в повечето случаи – черно. Само на места почеркът му губи някои от особеностите си, вероятно поради бързина, припряност и други причини. При внимателна графоложка експертиза може да се

установи, кой текст е писан от Апостола и кой от друга ръка, какъвто има на няколко места в тефтерчето. Трябва да се отбележи, че никъде не се срещат инициали за собственост и самоличност. Самият Левски също така рядко отбелязва годината на вписването на бележките си. Най-често срещаната година е 1872 г.

Но най-странното, е че по пътя на съхраняването на безценната реликвата е била третирана като музееен веществен експонат. Защо ли? Защото най-голямата вреда върху текстовете се е получила при подпечатването на много от листовите с голям кръгъл отпечатък в средата с изображение на Паисий Хилендарски и наоколо със следния текст: „Архива на Българското възраждане при Соф. нар. музей. 1906 г.“. С това подпечатване се е целяло зафиксирването на собственост от страна на института пазител. Това е сторено, без да се помисли, че се допринася за още по-голямото замъгляване на текстовете, и без това нечетливи на места. В случая се е погледнало на бележника само като на музееен веществен експонат.

Липсват каквито и да е указания, за да се разбере кога точно и кой е направил вторичната книговезка подвързия, с която е закрепен наличният в момента обем на тефтерчето, при която е била пренебрегната календарната печатна пагинация и всъщност е заличила липсващите многобройни листове.

Без съмнение, това е било извършено по-късно, може би преди предаването на бележника на З. Стоянов.

Особено голямо внимание заслужават вътрешните белези на бележника, т. е. неговият хронологически обseg и съдържание. Моето становище е, че Апостола е ползувал тефтерчето не само през една календарна година, а най-малко през две или дори три години, т. е. от 1870 г. до края на 1872 г. Съдържанието на бележника, макар и непълно, а на места и несистематизирано, е извънредно богато, разнообразно и многопластово чрез вложената в него лично от Левски информация. Тя се отнася за човека, а още повече – за революционера Левски, и то за времето, когато неговата дейност е най-активна и напрегната: провежданите от него и съратниците му обиколки из страната през 1871-1872 г. във връзка с подготовката на всеобщо въстание; организирането на редица частни комитети и полагането на клетва от страна на членовете им, както и обсъждането на „Наредата“.

Бележникът изобилства от факти, данни или податки за: ежедневието и битата на Левски (облекло, храна, тайни квартири, срещи и т. н.); неговата душевност и естетически вкусове (влечение към народните песни и изобщо към поезията); спазване на традиции и зачитане на общонародните празници (Нова година, Васильовден, коледуване, сурвакане и пр.); контакти

с най-различни, предимно обикновени хора – от села и градове; изострено социално чувство и готовност да се притече според своите възможности, за да подпомогне материално слабите (бедни жени, деца и пр.); притежавано неповторимо съзнание за дълг, за лична и обществена отговорност, за непоклатима неподкупност (стриктно водене на комитетските сметки, редовно вписване – до последния грош – на направените лични разходи); интереси към народната медицина (записани рецепти) и т. н. В пълната им цялост сведенията обхващат: маршрутите и обиколките – неговите и на помощниците му – във връзка с подготовката на комитетската организация, отразени понякога в бележника последователно, дори по дни; връзките, срещите, контактите и отношенията му с най-различни дейци и особено с най-близките му съратници – А. Кънчев, Д. Общи, Хр. Иванов – Големия, М. Поплуканов, Д. Пеев, С. Младенов, В. Йонков, П. Бонев и други (някои от тях са добре познати от други източници; ползуваните пароли и други способности за осъществяване на конспиративните явки и свръзки; многобройните тайни скривалища (къщи, ханища, манастири и пр.); опитите и грижите за набавяне на оръжие, боеприпаси и пр.; предварителната подготовка и плановете за организиране на събрания и съвещания; обмисляне и наблюдаване на стратегически, тактически

ИСТОРИЯ

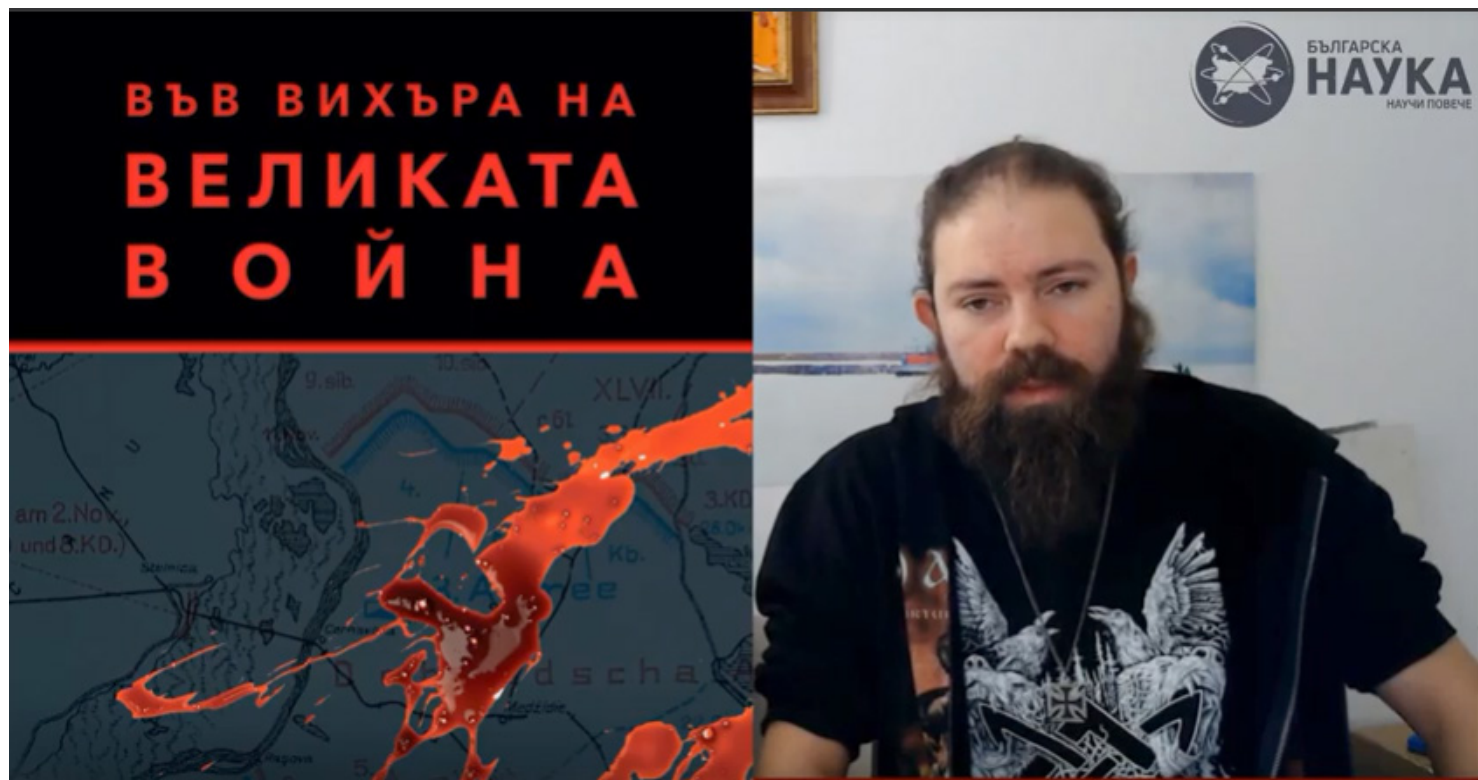
и практически указания, наброски за препоръчителни писма, за изказвания вероятно пред събрания на частните комитети. Що се отнася до техническите нюанси при обнародването на бележника, бе възприето документът да бъде представен, колкото се може по-четивно, без да се накърнява неговата автентичност. Красноречив пример в това отношение са следните нюанси:

Осъвремени се графиката (т. е. буквописът) на писмото, като се премахнаха излезлите днес от употреба букви, които се замениха съответно с „е“ или „я“, с „ъ“ и „и“; отстраниха се краеслов-

ните ерове;

Запазени са езиковите особености като: стари форми на глаголи, на съществителни и прилагателни; архаизми, диалектизми и чуждици – главно от турски произход, нерядко българизирани.

В заключение, една латинска мъдрост гласи, че всяка книга има своя съдба. Това с особена сила важи и за личния дневник на В. Левски. Неговото спасяване и откриване представлява истинска сага и от всички нас зависи в пълна мяра, дали ще отговорим на посланията на Апостола на българската свобода.

Жените – в сянката на историята

Автор: Красимир Григоров – зав. отдел „Възраждане“, РИМ – Враца

Неволният Национален исторически прочит недвусмислено показва, че представителките на женския пол не са оценявани като героични и заслужаващи внимание от историците и създателите на културната памет в наше време. Българската история грижливо пази имена на жени от Врачанския край, записани в летописните страници преди повече от столетие, но все още малко известни в светилника на духовността ни. Доминираща практика в музейната практика у нас обаче е все още да се говори главно за „бащите на българската нация“ и техните заслуги за националното освобождение, а „майките“ – биологическите „възпроизводителки“ на нацията, те остават в сянката на историята. Днес, 143 години след Априлското въстание, ви предлагам да освежим паметта си, като си припомним живота на няколко от тях, оставили трайна следа не само във Враца, но и в националната ни история. Не ги класирам и не сравнявам делата им, но знам със сигурност, че пълният женски калейдоскоп на смелостта е много по-богат. Две от тях участват в т.нар. първа гру-

па на обществено активните жени – членуващите в женски организации, които подпомагат дейността на националнореволуционните комитети по различни начини: укриват революционни дейци, шият знамена, събират парични помощи, организират

Баба Йота Ангелакова

Портрет на Мица и Калица Х.Кръстеве от Людмил Младенов

защитата на населението. В хода на подготовката на Априлското въстание в III-ти Врачански революционен окръг, Комитетът възлага на Мица и Калица, двете дъщери на врачанския първенец хаджи Кръстьо Василев, да извезат знамето. Двете сестри купуват атлас и в потулена стаичка на бащиния си дом до късна доба бродират пряпореца“. Извезаното знаме е с размери 1,90 на 1,49 м и представлява триколюр с цветовете бяло, зелено, тъмносиньо. Разярен лъв с корона и с единственото послание „Свобода“. Защо липсва думата смърт ли? Защото съзаклятниците от нашия край са вярвали, че свободата е без алтернатива. Последните сърмени нишки на ситен

бод открояват имената им „Калица и Мица К. Х. Василови. 1876. 12 апр. Враца.“ В дните, когато догаряли пламъците на априлския бунт, двете сестри скрили знамето. Османската власт привикала на разпит двете сестри, а еснафът във Враца бил силно разтревожен. Извършен бил обиск в дома на хаджи Кръстьо, но знамето не било открито и двете сестри били пуснати да се приберат у дома си. Изправен пред угрозата да бъде затрит заедно с коляното му, баща им наредил и на двете знамето да бъде изгорено! За да отклонят по-сетнешните подозрения, двете сестри запалили огън наред градината и наметали набързо вехти дрехи, а знамето умишлено потулили. Дните се изтърколили неусетно, а при влизането на руските войски във Враца, командващите били разквартирувани в някои от врачанските първенци. „Когато веселбата в дома на хаджи Кръстьо била в разгара си, двете сестри извадили знамето и го окачили в бащиния си двор. Руските офицери се просълзили и помолили знамето да бъде свалено и го целунали“. Така двете сестри влезли във вечния списък на храбрите български девойки, наред с добре познатата Райна Попгеоргиева, Цвета Зографска, Милка Узунова, Райка Нейчова, Стойна Койчева, Мария Джуджева (Панагюрище), Мария Ганева (Карлово), Лала Главчева (Копривщица), Теофана Доспевска (Пазарджик), Вангели и Зафири Писа-

Мица и Калица заедно с извезаното знаме пред бащината си къща

реви, Зойка Обрешкова-Шонтова (Горна Оряховица), Ивани Кабакчиева, Кириаки и Аника Панайотови (Търново), Ана Предич (Ловеч), Пепинка Георгиева и Радка Белева (Ямбол), Ирина Кирова-Тотева (Бяла черква) и Петра-на Обретенова (Русе).

Не по-малко знаменателна е историята с друга врачанка, чието име е баба Йота Ангелакова, известна още като врачанската „Баба Тонка“. Мазето ѝ през онези „барутни“ нощи се превър-

нало в подвижна работилница за лене на куршуми и пълнене на фишеци. На практика малцина врачани са посветени в това, че именно нейната къща се превърнала в щаб-квартира, откъдето се пръснали първите искри на Априлския бунт, а двеста зле въоръжени поборници се отправили към черковата „Вознесение“, за да възвестят началото на бунта. На тази заемка от историята на музейното се обляга и Антон Страшимиров, инфор-

Баба Илийца

мирайки ни за пламения ентузиазъм, с който се разгорял пожарът на бунта в душите на врачани. Не един и два били проблемите, но най-сериозният от всички тях се оказал този със снабдяването с оръжие. Врачани не пожалили средства, а с цената на доброволни дарения на два пъти се опитали да компенсират недостига на събраното чрез прословутата сделка на почек /кредит/, когато на вересия били купени над 8 тон лой и пастърма от турчина – хаджи Арап. Изнесена нелегално, стоката била препродаде-

на във Влашко, а припечелените средства обърнати в закупуване на оръжие от Белгия през адвокатска кантора. А когато лично Ботев превел дружина от 200 момци през Дунава, не кой да е, а самата баба Йота Ангелакова, за да изпревари евентуален погром, изпроводила своя син Мито Ангелаков, та да предупреди войводата, че Враца гъмжи от войска. Очевидно това не останало скрито за турската полиция, което е видно от телеграма от каймаканина на Враца Махмуд Съдки до видинския мютесариф. В нея се казва: „Донасям, че жената на име Хаджийска (баба Йота Ангелакова), за която съобщавате, че е била ятак на Заимов, е под арест и днес ще ви бъде изпратена“. По-нататък, той сочи още един документ като доказателство, че лично главатарят на бунтовниците Стоян Заимов е отседнал в къщата на баба Йота. Това е снимка с автограф от 1881 г. Изпратена е от Заимов от Москва, където по това време той учи в педагогическия институт. Текстът е следният: „В знак на памет на годината 1876, на агататерството ми във Враца. На баба Йота Ангелидева от Стоян Заимов. Москва 1881.“

Веднага след Освобождението председателят на Народното събрание – опълченецът Димитър Петков, отправил предложение до баба Йота и до други заслужили съзаклятници като нея за народна пенсия от 500 книжни франка заради поборническите ѝ заслуги,

но гордата врачанка отказва да ги вземе с думите: „Не искам пари, моят син е в състояние да ме храни.“ Гоненията след Априлското въстание обаче сричат търговския бизнес на Мито Ангелаков и той като много други моли „за парче хляб“ от държавата. Когато положението става неудържимо, баба Йота Ангелакова в крайна сметка се принуждава да отправи също молба за пенсия от 4 декември 1898 г. Първоначално молбата ѝ била отхвърлена, но по-късно е решено да ѝ се дават по 50 лв. месечна пенсия. Когато през 1890 г. във Враца се открива първият Ботев паметник, баба Йота е все още жива и да ѝ целунат ръка, в дома ѝ отиват оцелели опълченци. Канят и присъстващия на тържеството княз Фердинанд да се присъедини, но няма данни той да се е отзовал. Баба Йота умира в пълна мизерия през 1903 г.

Да се гордеем, че е имало, има и ще има такива достойни българки и да не спираме да търсим доброто и силния дух у тях!

До неотдавна не бе популярна историческата истина около генезиса на Вазовата героиня – баба Илийца и факта, че зад нейния митологизиран образ всъщност се крие действителен човек, който наистина е помогнал на един от четниците на Ботев. Родена е около 1820 г. и умира 3 години подир Освобождението на България. В този смисъл баба Илийца и внучето, което тя носи на плещите си до Черепишкия

манастир, за да го излекува, не са само литературни герои, а реални исторически личности. Болното ѝ внуче се казва Дано, той не само че оздравява, но доживява и до дълбоки старини. Нейният образ считаме за събирателен за онези жени, които в смутните времена са помагали за голямата кауза – свободата. Решителността, волята и смелостта на възрастната жена, нейната действеност и непримиримост се открояват над страха и малодушието. Усещането, че даряваш два човешки живота едновременно е съкровен момент и буди възхищение. Силният дух на българката се предопределя от нейния непоколебим характер, от добротата на милостивото ѝ сърце и високата ѝ нравственост!

Всяка една от изброените по-горе героини, представлява повод за гордост! Жените от Враца, нежната сила на българската история!

Историческата география и картография като помощна наука в България след края на Втората световна война

Автор: Десислава Костадинова

Абстракт

Историческата география е помощна историческа наука, от постиженията на която се ползват както историци, така и географи при техните проучвания на миналото на българските земи от най-ранните исторически епохи до наши дни. Тясно свързана с нея е и историческата картография. След края на Втората световна война най-сериозни успехи в двете дисциплини постигат Петър Коледаров и Красимира Гагова.

Ключови думи: географски граници, пътища и пътна система.

Сред големия брой помощни исторически науки е и историческата география и картография. Както повечето от тях, така и тя води своето начало още от Средните векове. В България, поради последвалото петвековно османско

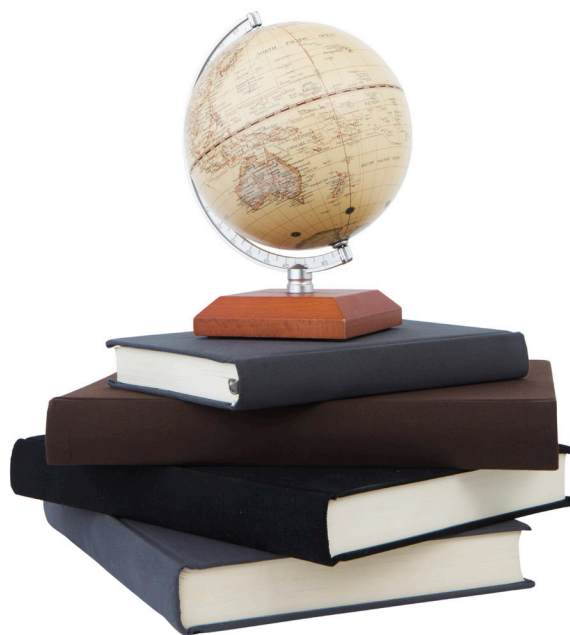
владичество, интересът към нея датира едва в края на XIX в., когато в София е открито висше училище, преобразувано в началото на XX в. в днешния Софийски университет „Св. Климент Охридски“.

Не е без значение фактът, че едни от първите дисциплини, които се изучават в него са именно история и география. И това не е никак случайно, защото всеки народ има своя история и заема определено географско място.

Задачата на историческата география е да подпомага специалистите, занимаващи се в тези две области. Поради тази причина, тя е считана колкото историческа, толкова и географска наука. Границата между тези две дисциплини е толкова близка и преплетена, че става почти несъществуваща. Няма историк, който да не се занимава и с географското разположение на миналото на един народ. Нещо повече, налице е и една тясна взаимовръзка между двете науки. Добре известно е, че колкото повече се обръща поглед към по-старите исторически епохи, толкова повече ролята на географския фактор е по-голяма.

Без отчитане ролята на географския фактор трудно могат да бъдат обяснени редица исторически явления. Ще илюстрираме това твърдение с известни исторически факти. Знае се, че император Константин Велики е искал да превърне София, която толкова много обичал, в своя нова столица, но бил принуден да се откаже главно поради недоброто ѝ географско разположение и особено поради липсата на море, което в онази епоха е било много важно за развитието на Римската империя.

Вторият пример е свързан с Асеновци, които след победата на организираното от тях въстание срещу Византия, не приемат за своя столица нито Плиска, нито Преслав, макар да са се считали за наследници на владетелите на Пър-

вото българско царство, а обявяват за такава Търновград, именно поради неговото географско разположение като трудно достъпна крепост. Знае се, че на османските нашественици са били потребни месеци наред, докато успеят да превземат този град.

Една от главните задачи на историческата география в България е изследването на промените на границите на българската държава през многовековното ѝ съществуване, като разкрие причините, които са диктували тези промени.

Следва да се отбележи, че изучаването на географските промени в историята на България от страна на историците и географите не е извършвано по строго определен план, а от свър-

шено други обстоятелства. На първо място – от личните предпочитания на изследователите към една или друга историческа епоха и на второ – от възникнали конкретни потребности. Тази е и причината, поради която родоначалникът на географската наука у нас – проф. Анастас Иширков¹ да се заеме с изучаване на географските промени в България, извършени в периода след Освобождението – по време на Съединението на Източна Румелия с Княжество България през 1885 г. и особено по време на войните от 1912-1913 г. и 1915-1918 г.² Заради големите му познания като географ про-

фесорът е включен в състава на българските делегации при сключване на Букурещкия мирен договор от 1913 г. и Ньойския мирен договор от 1919 г. За съжаление обаче не историческата правда, а свършено други фактори и обстоятелства предопределят съдбата на България след поражението ѝ както в Междусъюзническата, така и в Първата световна война, за които той няма никаква вина.

Разбира се, проф. А. Иширков не остава без внимание и по-ранните исторически епохи. Сред тях особено място заема участието му в сборника „Добруджа. География, история, етно-

графия“ (1918), както и други някои публикации.³

Подобен е и подходът на другия наш голям географ – проф. Иван Батаклиев.⁴ Първоначално се заема с изследването на миналото на родния си град Пазарджик. След това насочва вниманието си към миналото на Тракия и други краища на българските земи.⁵

След края на Втората световна война към проблемите на историческата география по-сериозно обръща поглед проф. Петър Коледаров.⁶ Първоначално завършва право, а след това и история в Софийския университет. Дълги години работи в редакцията на сп. „Исторически преглед“, което му позволява да бъде в непосредствено течение на излизащата историческа литература в България. Първите му публикации по проблемите на историческата география излизат още в годините на Втората световна война.⁷ Към изследователска дейност в областта на историческата география след края на Втората световна война пристъпва чак през 60-те години, когато стихват борбите на историческия фронт във връзка с преустройството му на нова идеологическа основа. Първата му публикация е посветена на съдбата на Драмско до средата на XIX в., която макар да има повече демографски облик, третира и въпроса за географското разположение на тази област.⁸ Появата на тази студия става причина той да бъде привлечен в авторския колек-

тив, наел се да изготви един исторически атлас на България, за който той е натоварен с изработване на картите на българските земи през различните исторически епохи.⁹

През следващите години П. Коледаров се заема с проблемите на историческото и географско минало на българите и другите народи, населявали Балканския полуостров в по-отдалечените исторически епохи.¹⁰ От заглавията на посочените студии е видно, че освен с историко-географските въпроси, той не изоставя и проблема за историческата картография.

Като специалист в областта на историческата картография се проявява и в една от следващите му публикации върху миналото на Балканския полуостров.¹¹ Като върхови постижения на П. Коледаров в историческата география и картография са две негови монографии. Първата от тях третира проблема за географските промени в България в периода на средните векове. След като посочва приносите на своите предшественици при очертанятия на тези граници, той внася не малко корекции върху тях.¹² Едва ли е необходимо да изтъкваме колко големи усилия е трябвало да положи, за да отрази различните географски очертания на България преди падането ѝ под византийска власт, когато войните, които води с Византия и другите съседни държави следват почти една след друга, а понякога и

едновременно. Много от границите, залегнали в различните мирни договори се оказват временно явление и бързо се прекрояват при последвали различни нови обстоятелства. Авторът не крие, че за не малко периоди, липсват ясни очертания за границите на средновековна България и че това нещо е било нормално положение и за другите държави през разглежданата епоха. Не на последно място авторът изтъква, че за някои от границите на България в средновековната епоха сведенията от историческите извори са твърде противоречиви, което затруднява историците при стремежа им за тяхното конкретно очертание. Със същите трудности се сблъсква и самият П. Коледаров не само в първата, но и във втората си монография, посветена на Македония.¹³ Проблемът за географското разположение на посочената географска област го занимава в продължение на много години. Особено много е подразнен от фалшификациите на чуждестранни историци и географи, които не спират и до наши дни. За да даде една обективно вярна представа на географските ѝ очертания през различните исторически епохи, той се опира изцяло на историческите извори не само от български, но и чуждестранен произход, които анализира всестранно, задълбочено и критично. Резултатите, които постига, му спечелват заслужено признание сред ис-

торическата гилдия. В тази връзка ни се иска да посочим само отзива на един от най-изтъкнатите медиевисти – акад. Димитър Ангелов, известен със своята въздържаност при оценка на изследванията на историците. За него трудът на П. Коледаров е сериозно постижение не само за автора, но и на самата българска историческа наука.¹⁴

В последните години от своя живот П. Коледаров не крие своята тревога от липсата на млади кадри, които да продължат изследванията в историческата география и картография.

Затова той посреща с толкова голяма радост една млада колега – Красимира Гагова,¹⁵ която той лично подпомага при проучването на историко-географската съдба на друга една голяма област – Тракия.

За изследователската дейност на Кр. Гагова от особено важно значение е обстоятелството, че тя е завършила класическа филология в Софийския университет „Св. Кл. Охридски“, което ѝ позволява да ползва без каквито и да било препятствие чуждите извори и особено старогръцкия и латинския, които съдържат най-богатата информация през античността и ранното средновековие.

Първоначално вниманието ѝ е насочено към пътната мрежа на Тракия през средните векове.¹⁶ И това никак не е случайно, тъй като бидейки разположена на една средишна област, каква-

то от само себе си представляват Балканите, областта се отличава с богата пътна структура, която играе твърде важна роля за нейното стопанско и културно развитие през разглеждана от авторката епоха.

В по-разширен вариант тази проблематика е изложена в монографичния ѝ труд, посветен на същата област,¹⁷ като наред с пътната система е отделено не малко място на промените в географското разположение на областта. Както П. Коледаров, така и тя се опитва да представи една по-вярна географска картина на Тракия, чиито граници са били променяни от това коя от балканските държави е имала доминиращо влияние върху областта като цяло или в определите нейни краища.

Както П. Коледаров, така и Кр. Гагова стоят на гледището, че географските граници на каквато и да е историко-географска област са от особено важно значение за развитието на нейния стопански и духовен живот. Честите промени на тези граници нарушава и спъва в една или друга степен нормалния ритъм на нейното развитие.

Проблемите на историческата география и картография в следвоенния период привличат погледа и на други изследователи. Един от тях е Тошо Спиридонов, чиито научни интереси са насочени към неолита и античната история на българските земи. Той е автор на един сборник от статии, от

които пряко на историческата география са посветени само статиите „Историческа география на древна Тракия. Предмет, проблеми и задачи“; „Историко-географско райониране на древна Тракия през енеолита“ и „Съобщителни връзки и пътна мрежа в Тракия VI-II в. пр. н. е.“. В останалите огласява резултатите от теренните си проучвания в различни краища на България.¹⁸ Към историческата проблематика обръща поглед и проф. Веселин Бояджиев, преподавател по география в Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Той обаче проявява интерес повече към други въпроси, отколкото към историко-географското положение на България.¹⁹

От казаното до тук е видно, че в областта на историческата география и картография след края на Втората световна война се занимават ограничен

кръг историци и географи. Колкото и значими да са техните постижения, те не отменят потребността от появата на по-млади кадри, които да продължат тяхното дело. Трудното време, в което живеем днес не ни прави оптимисти в тази насока. Дано бъдещето опровергае този наш песимизъм, защото като помощна историческа дисциплина историческата география и тясно свързаната с нея картография очакват своите бъдещи изследователи в България.

Бележки:

¹ Вж за него Пенков, Игнат, Анастас Иширков, С., 1987.

² Иширков, А. Княз Черкасски и границите на България. – Свободно мнение, 1914, № 48, с. 667-579; Тракийската граница според Парижкия договор за мир. – Читалищен преглед, 1919, № 7-10, с. 295-297; Мирният договор в Ньой и границите на Българското царство. – Отец Паисий, 1929, № 21-22, с. 331-335; Как Добруджа премина под румънска власт. – Отец Паисий, 1932, №4, с. 45-48, № 5, с. 61-65 и др. Принос към географията на Княжество България. – Периодическо списание на Българското книжовно дружество, 1907, кн. 68, с. 263-293; 383-410; 553-602; Македонският въпрос остава открит. – Свободно мнение, 1913, № 10, с. 4-6; Къси пътни бележки върху Добруджа и Моравско. Писани за нашите делегати на бъдещата мирна конференция,

№ 3 от изданията на Комитета за изучаване на българските земи. С, 1917 и др.

³ Вж Иширков, А. Из средновековната история на град Варна. – Списание на Българското икономическо дружество, 1908, № 4, с. 230-241; Бележки за пътя Русе – Варна в XVIII век и за главните селища край него. – Годишник на Софийския университет (1906-1907), № III-IV, с. 129-152; 178-179 и др.

⁴ Вж Чолов, П. Български историци. Биографично-библиографски справочник. 3 преработ. и доп. изд. С., 2010, с. 30.

⁵ Вж Батаклиев, Ив. Тракия. Географски и исторически преглед; Беломорието – принадлежността му към България, 1941; Географската връзка между Беломорието и България, 1942; Бележки за Барон Хиршовата железница, 1968; Град Банско – родното място на Паисий Хилендарски, 1972 и др.

⁶ Кратки биографични бележки за него вж Чолов, П. Български историци. Биографично-библиографски справочник. 3 преработ. и доп. изд. С., 2010, с. 166.

⁷ Вж Коледаров, П. Българщината в Мала Азия 2 изд. С., 1940.

⁸ Вж Коледаров, П. Народностният състав на Драмско до средата на XIX в. – Известия на Института за история, 1961, т. 10, с. 174-189.

⁹ Вж Атлас по българска история. С., 1963.

¹⁰ Вж Коледаров, П. Най-ранни споме-

навания за българите върху историческите карти. – Известия на Института за история, 1969, т. 20, с. 219-254; Коледаров, П. Към въпроса за развитието на селищната мрежа и на нейните елементи в средищната и източната част на Балканите от VII-XVI в. – Известия на Института за история, 1968, т. 18, с. 89-168.

¹¹ Вж Коледаров, П. Военна карта на Балканите, съставена между 1388-1393 г. – Венноисторически сборник, 1973, № 4, с. 85-94.

¹² Вж Коледаров, П. Политическата география на средновековната българска държава. Част 1. От 681 до 1081; част 2. 1186-1396. С., 1969.

¹³ Вж Коледаров, П. Името Македония в историческата география. С., 1985.

¹⁴ Вж Ангелов, Д. Предговор към Име-

то Македония в историческата география. С., 1985.

¹⁵ Кратки биографични бележки за нея вж Чолов, П. Цит. съч., с. 64.

¹⁶ Вж Гагова, Кр. Пътна система в Северна Тракия през XIII-XIV в. – Исторически преглед, 1982, № 1, с. 89-100; Bulgarian-Byzantine Border in Thrace from the VII-th to X- th Century. – *Bulgarian Historical Review*, 1986, № 1, p. 66-77.

¹⁷ Вж Гагова, Кр. Тракия през българското средновековие. Историческа география. С., 1995.

¹⁸ Вж Спиридонов, Т. Историческа география. Изследвания. С., 2013.

¹⁹ Вж Бояджиев, В. Увод в историческата география. С., 2016.

Медно солдо на Рагуза (Дубровник) от село Кочево (Пловдивско)

Автор: Любомир Василев

В настоящото съобщение ще разгледаме и въведем в научен оборот една интересна медна монета на град Рагуза (Дубровник) от самия край на XVII в., за която към настоящия момент няма данни други подобни на нея екземпляри да са открити или намерени на територията на страната. Нещо повече – всички досега известни дубровнишки монетни екземпляри, откривани на територията на днешна България са само и единствено сребърни, съответно с различните им номинали и подразделения – полугрошове (монети с номинал – 1/2 грош), тройни грошове (съответно такива с номинал – 3 гроша), талери и т.н., докато находки на монети, сечени от мед, дело и производство на същия град-република, разположен на бреговете на Адриатическо море, на територията на днешната Република Хърватска, към настоящия момент от територията на България няма, или поне досега такива не бяха известни. Медните монети на град Рагуза (Дубровник) са били обозначавани с монетния номинал – “солдо”. Такава в случая е и нашата монета, която е обект на настоящата

работа.

Въпросната находка, за която ще стане дума в редовете по-долу, е медна монета с номинал – “солдо” на град Рагуза (Дубровник), която е била намерена съвсем случайно, в резултат на селскостопанска работа в местността “Юртищата” (известна сред местните жители и под наименованието “Старото село” – б.а., Л.В.), в землището на село Кочево (общ. Садово, Пловдивска обл.), и намираща се на разстояние

Медно солдо на Рагуза, 1699г. от с. Кочево

около 2,5 км западно от съвременното местоположение на селото. До този момент такъв тип монета не е била намирана на територията на България. Описанието на интересувания ни в случая екземпляр, който е частно притежание на жител от самото село е дословно следното:

Рагуза (Дубровник), солдо, мед 1699 г., силно изтрит и износен екземпляр, съхранен и запазен в сравнително лошо състояние, в резултат от усилената му употреба в парично-циркуляционния поток и монетното обращение.

Лице/Аверс: Покровителят на Рагуза/Дубровник – Св. Власий, прав, и в благославяща поза, застанал зад градска крепостна порта с две кули. Под самата порта – мъчно отчетлива и неясна емисионна година, която под силно наклонен ъгъл и на силна светлина, се разчита като “1699” – т.е. 1699 г. Около светеца надпис на латински език, гласящ дословно следното (доста изтрито и износено изображение, при това лошо съхранено):

RAG...(VSII)... CIVITAS. 1699.

Опако/Реверс: Иисус Христос в благославяща поза, около него звезди подредени в полукръг, като около самото изображение няма надписи. От двете му страни двата герба – емблеми на адриатическия град-република Рагуза (Дубровник). Изображението е лошо съхранено, като при това то е доста изтрито и износено.

Екземпляр от единична находка, частно притежание с размери: диаметър 21 мм и тегло 1,95 гр.

С оглед на обстоятелството, че въпросната медна дубровнишка монета, обект на настоящото съобщение е била отсечена през 1699 г., т.е. във времето непосредствено преди самия край на XVII в., с основание можем да смятаме, че всъщност тя е попаднала сред жителите на Кочеве през следващото столетие, т.е. през XVIII в. Попадането ѝ в селото вероятно е свързано с пазарищата на близкия до него – град Пловдив, носещ по онова време наименованието Филибе, където жителите на Кочеве от онази епоха са носили за продан, произведените от тях земеделски продукти, стоки и произ-

Медно солдо на Рагуза, 1699г. от с. Кочеве

ИСТОРИЯ

ведения на труда.

Дубровнишкото медно солдо от село Кочево (Пловдивско) дава нови и интересни сведения за миналото и икономиката на селото и на общ. Садово през османския период, като същевременно с това, то ни предоставя и нови данни от първа ръка за същността и характеристиката на монетната циркулация в българските земи под османска власт през периода 1396-1878г.

Забележка: Всички публикувани от горепосочените изследователи монети на Рагуза/Дубровник, произхождащи от територията на съвременна България са само и единствено сребърни номинали (или техни подражания – фурета), като сред тях няма оповестени находки на медни монети от дребен номинал на въпросния адриатически град-република, такава каквато е разглежданата в случая от нас медна дубровнишка монета от землището на село Кочево (общ. Садово, Пловдивска обл.) – б.а., Л.В.

Литература:

Харитонов 1998: Х.Харитонов – “Енциклопедия Нумизматика. Монетите на Европа в България XV-XVIII в.”, ВТ, 1998 г., с. 229-328 (виж каталога с находките, б.а. – Л.В.).

Кръстев 2015: К.Кръстев – “Политически и икономически аспекти на кризата в Османската империя в пе-

риода 1585-1645 г. (по нумизматични данни)”, Шумен, 2015 г.,с. 214-215(виж за Дубровник, б.а.).

Кръстев 2016: К.Кръстев – “Дубровнишки монети (XVI-XVIII в.) от фонда на ИМ (Исторически музей) “Искра” Казанлък” – “Нумизматика,сфрагистика и епиграфика”, том 12, Сф, 2016 г., с. 148-157.

Митев,Георгиев 2017: Н.Митев, Д.Георгиев – “Венециански и дубровнишки монети(XIII-XVIII в.) от фонда на ИМ (Исторически музей) – Провадия” – “Нумизматика, сфрагистика и епиграфика”, том 13, Сф, 2017 г., с. 235-241.

НАУЧНИ КОЛИЕТА ОТ БГ НАУКА

Фрагмент от релеф на Рамзес II

Автор: Калоян Димов, Тим Хайнс

В настоящото съобщение е представен фрагмент от каменен египетски релеф от времето на фараона Рамзес II. Чрез интернет сайта eВау релефът е предложен за продажба в Дубай (Обединени арабски емирства) от Хусам Зурких, с чието любезно разрешение използваме, публикуваме и анализираме снимките, респективно и самия паметник.

Обр. 1. Релефа с картуш на Рамзес II.

Обр. 2. Задната страна на релефа.

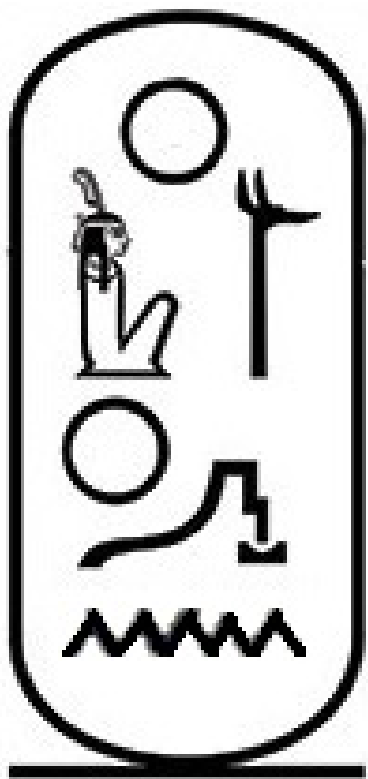
За тук коментираният паметник е посочено, че произхожда от европейска частна колекция. Преди да попадне в Европа обаче вероятно се е намирал в земите на древен Египет, които са били под властта на Рамзес II. Вероятно камъкът е бил част от по-голям релеф, но от него днес е запазена само тази част и именно затова тук го разглеждаме не като нещо цяло, а като фрагмент.

Размерите на релефа в настоящия му вид са: височина – 18 см, широчина – 10 см, дебелина – 3 см. Единствено на предната му част има изображение. То представлява текст, изписан с йероглифи и ограден с овал, който в до-

лната си част завършва с хоризонтална линия. Това ограждане се нарича картуш и показва, че изписания в него текст е име на фараон.

В картуша е изписано тронното име на фараона Рамзес II, което е Усер-Мат-Ре Сетеп-Ен-Ре, което в превод на български гласи „Могъща е правдата на Ра, избраният от Ра“ (Клейтън 2007, 146). Тъй като състоянието на надписа не е добро, то тук е приложен и негов препис (Обр. 3).

Обр. 3. Препис на картуша.

Релефът е изработен от египетски каменоделец, затова тук можем да направим една препратка към част от

текст, датиращ от времето на XIX-та династия, от която е и самият Рамзес II. Ето какво казва текстът за обработващите камък: „... Каменоделецът търси работа върху всеки твърд камък, а когато привърши работата, ръцете му са капнали и той е изтощен. И тъй той седи до мръкване, а коленете и гърбът му са превити. ...“ (Данов 1973, 14). След като изяснихме значението на текста от релефа, който представя тронното име на Рамзес II, следва да се запитаме кой е Рамзес II и да отговорим накратко на този въпрос.

Рамзес II, който е известен и като Рамзес Велики, е египетски фараон, който е представител на XIX-та египетска династия. Той е син и наследник на фараона Сети I. Относно времето на управлението му се срещат различни датировки. В някои изследвания се посочва 1304-1237 г. пр. Хр., а в други – времето от 1279 до 1212 г. пр. Хр. Независимо от времето на управлението му обаче е сигурно, че той заслужава своето прозвище (Клейтън 2007, 146; Лафорг 2007, 139).

Рамзес II, чиято мумия е открита през далечната 1881 г. в DB320 в Дейрел-Бахри, заел властта едва на 25-годишна възраст и управлявал в продължение на 67 години. През тях той изградил повече храмове, статуи и обелиски от всеки друг фараон и именно те са следата, която той оставя след себе си в Египет. Рамзес II направил допълнения към храмовете в Карнак и Луксор,

построил свой храм в Абидос, друг погребален храм в Тива, наречен Рамезеум, а също и изсякъл два храма в Абу Симбел. Освен върху неговите градежи картуша на Рамзес II се среща и другаде. Върху монументите и статуите, които по негово време вече били издигнати, той също поставял своето име и така днес то се среща на много места в целия Египет (Клейтън 2007, 153-155; Adams 1988, 41-42).

Макар и фрагмент, а не цял релеф, коментираният тук паметник с картуша, представящ тронното име на Рамзес II, днес е свидетел на миналото на древен Египет.

Литература:

Данов 1973: Хр. Данов. Христоматия по История на стария свят. София, 1973.

Клейтън 2007: П. Клейтън. Хроника на фараоните. Летопис на владетелите и династиите в Древен Египет. София, 2007.

Лафорг 2007: Ж. Лафорг. Древни цивилизации. От зараждането до средата на VI в. пр. Хр. София, 2007.

Adams 1988: В. Adams. Egyptian Mummies. Princes Risborough, 1988.

Fragment of relief of Ramesses II

Kaloyan Dimov, Tim Haines

The authors present a part of a stone relief made in ancient Egypt at the time of the pharaoh Ramesses II (also known as Ramesses the Great), which is now offered for online sale. It has the following measurements: 18cm height, 10cm width and 3cm thickness. There is nothing on the reverse, but on the obverse there is a cartouche with the throne name of Ramesses II – User-Maat-Re Setep-En-Re. According to the seller, the relief came from a European collection, but it is strongly believed that its origin was somewhere in ancient Egypt.

Възможности за формиране на лингвистична чувствителност при обучението на деца в начална училищна възраст

Автор: ас. д-р Ваня Илиева Кильовска, ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“,
катедра Начална училищна педагогика

Разработката разглежда възможностите за формиране на лингвистична чувствителност при обучението по роден и по чужд език на деца в начална училищна възраст. Похватът се основава на дейности, свързани преди всичко с наблюдения и разсъждения, касаещи езиковите явления, структурата на езика и неговите механизми. Хипотезата ни е, че такъв тип дейности биха подпомогнали изучаването и на родния, и на чуждия език.

Ключови думи: лингвистична чувствителност, родноезиково обучение, чуждоезиково обучение, интеркултурна компетентност, начална училищна възраст.

При възрастния човек развитата лингвистична компетентност може да послужи като добра база за изу-

чаването на чужд език. При детето в начална училищна възраст, чиито способности да анализира са в процес на развитие, лингвистична чувствителност все още не е формирана. Този факт, както и съществуващото разграничение между обучението по роден език и това по чужд език са едни от основните проблеми, стоящи пред преподавателите по чужд език в начална училищна възраст. За преодоляването на тези проблеми е необходимо да се работи както в процеса на обучение по чужд език, така и в процеса на обучение по роден език, като общата цел е да се формира у децата лингвистична чувствителност на базата на дейности, провеждани първо на роден, а после и на чужд език. Тези дейности са свързани преди всичко с наблюдения и разсъждения, касаещи езиковите явления, структурата на езика и неговите механизми. Такъв тип дейности

биха подпомогнали изучаването и на родния, и на чуждия език.

В по-голямата част от действащите програми за изучаване на чужд език работата по посока сравняване на родния и чуждия език се окуражава. Съвременните тенденции са **изучаването на чужд език да се разглежда като надграждане над майчиния**, разширяване и съпоставяне с него. В доклада на **Европейската комисия „Подкрепа за изучаването на чужди езици и езиковото многообразие”**, съдържащ основните директиви, касаещи ранното изучаване на чужд език, се посочва, че „...Контактът на много малки деца с чужди езици може да доведе до по-бързото изучаване на тези езици, по-добри умения в сферата на родния език и по-добри резултати в други области.”[1] Такива са и официалните програмни изисквания, според които обучението по чужд език е тясно свързано с обучението по родния език и култура. Комуникативните умения и стратегии, изградени в областта на родния език, служат за опора в учебния процес и на чужд език. Друга важна опора са междупредметните връзки, които позволяват на учениците да се развиват комплексно, като разширяват общата си езикова култура чрез интегриране на придобитите знания и умения.

На практика обаче, всяка от двете дисциплини – изучаване на роден език и на чужд език е почти напълно изоли-

рана от другата и затворена в себе си. Тази ситуация е свързана с няколко основни фактора:

- В повечето случаи преподавателите по роден и по чужд език са различни;
- В основата на проблема стои и подготовката, която са получили преподавателите по двете направления. В процеса на тази подготовка въпросите за връзките между преподаване и изучаване на чужд език и на роден език рядко са разглеждани и анализирани паралелно и свързано;
- Друг фактор е самото развитие на методиката на преподаване – изучаване на роден език и на чужд език. Двете методики доскоро се развиваха относително изолирано и самостоятелно една от друга. Специфики и различия съществуват и между методиките на преподаване – изучаване на различните чужди езици. В повечето случаи методиката на чуждоезиковото обучение е повлияна основно от комуникативния подход, докато методиката на преподаване – изучаване на роден език доскоро се влияеше предимно от моделите на традиционната експлицитна граматика;
- Още един фактор, стоящ в основата на изолацията на тези методики, са често срещаните по-големи или по-малки различия в структурата и начина на функциониране на родния и на чуждия език. Този фактор е налице при повечето чужди езици, изуча-

вани в българските училища.

Това са основните причини, довели да изолацията на двете дисциплини, която продължава да съществува.

Най-същественият фактор за липсата на връзка и синхрон при формирането и развитието на лингвистична компетентност в областта на роден и на чужд език според нас, е свързан основно с разликата в целите, които се поставят и се постигат с различни дейности и на базата на различни подходи в родноезиковото и в чуждоезиковото обучение.

В процеса на родноезиково обучение ученикът борави с езикова система, която той вече познава добре и с която си служи ежедневно, за да удовлетвори многобройните си комуникативни и житейски потребности. Основната цел на преподавателя е да подтикне детето да разсъждава и да анализира езикова система, която то вече в повечето случаи е овладяло, без да е необходимо на този начален етап от обучението да осъзнае и анализира начина и механизмите на функционирането ѝ. Ролята на учителя е по-скоро да изясни явления, които вече са познати на ученика, за да му помогне да задълбочи, усъвършенства и съчетае навици и умения, които вече са формирани и развити в по-голяма или по-малка степен. В последните години се налагат и по-съвременни тенденции. Според проф. К. Димчев „...Съвремен-

ното обучение по български език се превръща от предимно информативно в развиващо способността на ученика да си служи с българския език в различни ситуации и в различни социокултурни сфери. Налице е стремежът да се осъществява преход от знаниецентристки подход към компетентностен подход, свързан с овладяването на система от компетентности, включващи когнитивни, прагматични и афективни елементи. Става дума за компетентности, които се проявяват на няколко равнища... Вземат се под внимание компетентностите, релевантни за *обучението по група предмети* (хуманитарни, филологически, езикови по първи и по втори език. Например, общи за езиковите дисциплини са компетентностите, съдействащи за осмисляне на лингвистичната същност на езиковите явления; за анализ и преобразуване на изрази; за изпълняване на комуникативни задачи с езикови средства и пр.)”[2] Същият автор посочва, че чрез предметната компетентност на уроците по български език у обучаваните: се формира понятие за науките за езика, с помощта на които се гради системата на съвременното знание; се осмисля същността на езика като средство за общуване и за познание, като средство за идентификация на личността; се развива лингвистично ориентирано мислене, способност да се разграничават в речевия поток езиковите

единици (текст, изречение, дума, морфема, звук); се усвояват операции на лингвистичния анализ и на редактирането като средство за разпознаване на отклонения от книжовните и стилните норми, средство за тяхното отстраняване. Като цяло тенденцията е към налагане на „определящата роля на комуникативноречевия принцип на родноезиковото обучение“.[2]

Съвременното ранно чуждоезиково обучение, от своя страна се основава на комуникативния, интерактивен и игрови подход, като в основата на обучението стоят слуховата и зрителната нагледност. В чуждоезиковото обучение дейностите, свързани с формиране на лингвистична чувствителност имат съвсем друга насоченост. Те не се базират на вече съществуваща комуникативна компетентност, а имат за цел да формират и развият тази компетентност.

За да се формира и развие у учениците от начален курс лингвистична компетентност според нас, е необходимо да се работи в няколко насоки. На първо място у децата трябва да се формира сбор от навици и умения с чисто лингвистичен характер, като се овладяват знания за езика/езиците, които да предхождат самото чуждоезиково обучение. В основата на тази идея стоят следните две хипотези:

1. Базата за изучаване на чужд език от децата в начална училищна възраст може да се подготви чрез дей-

ности, целящи да подпомогнат обучаемите да осъзнаят явлението език с неговите характеристики и отличителни черти.

2. Това осъзнаване може да се постигне чрез осъществяването на различни дейности, основани на наблюдение, сравнение и анализ на близки и коренно различаващи се езикови системи, а не само чрез сравнителен анализ на родния и изучавания чужд език. Подходящо е да се използват и знанията на деца в класа, имащи различен роден език.

Според нас, такъв тип дейности биха повлияли положително върху отношението на децата към различни от родните им език и култура и биха подпомогнали и родноезиковото и чуждоезиковото обучение. Тези дейности от една страна обогатяват децата интелектуално – разширяват и стимулират мисловния им свят, а от друга страна подпомагат формирането на интеркултурна компетентност и толерантно отношение към различни от родните езици и култури.

Данни за обучение, насочено към формиране на лингвистична чувствителност на деца от начална училищна възраст намираме в разработките на френската изследователка Луиз Дабен. Още през 1992г. тя провежда такъв тип експериментално обучение с деца в начални училища в Гренобъл. Според нея, при прилагането на този подход основните цели, към които

ХУМАНИТАРИСТИКА

трябва да се стремим са следните:

- Да поставим основите на начално формиране на лингвистична чувствителност у децата, чрез синхронно реализиране на дейности едновременно на роден и на чужд език, целящи да подтикнат учениците към съпоставка на езиковите системи и механизми;
- Да подтикнем чрез тези дейности малкия ученик да погледне от дистанция родния си език и да осъзнае относителния характер на езиците;
- Да помогнем на детето чрез тези дейности да открие нови начини за изразяване и нови подходи към възприемането на заобикалящата го реалност, които не са свързани с калките (думи и изрази, които е научило, копирайки ги) на родния език;
- Да накараме ученика да започне да осъзнава сложния характер на езиковите явления, които са едновременно произволни и системни;
- Да водим детето към лингвистична „отвореност“ спрямо другите езици, като по този начин формираме и неговата интеркултурна компетентност, развивайки качества като толерантност и приемане на различията. [3]

Според Дабен, за да бъдат осъществени тези цели трябва да се планират и реализират различни по характер задачи и дейности, които тя хипотетично разделя в следните четири групи:

1. Дейности, свързани с наблюдение, анализ и разсъждения, насочени към явлението комуникация;
2. Дейности, свързани с осъзнаване на понятието „значение“ на думите;
3. Дейности, свързани с анализ на различния начин, по който се обозначават брой и количество в различните езици;
4. Дейности, свързани с наблюдение, анализ и разсъждения за начина, по който овладяваме речта.

Както е видно, на първо място е необходимо работата да се насочи към разсъждения, свързани с явлението комуникация. Децата трябва да бъдат подтикнати да анализират различните форми, под които се проявява тя в общуването между хората, а дори и в общуването между представители на животинския свят. В тази насока могат да се предложат много различни дейности: от наблюдение и класифициране на различните видове комуникация (между представителите на животинския свят, между хората, вербална и невербална) и различната им основа, до създаването от самите деца на специфични кодови системи (общуване чрез жестове, измисляне на нов език), чието дешифриране да зависи от прозорливостта на останалите в групата. Целта е да достигнем до осъзнаването на повече или по-малко относителния характер на знаковите системи и на езиковите кодове и кон-

венционалния и социален характер на езика.

Към втората група дейности спадат такива, при които вниманието на децата трябва да се насочи към спецификите на вербалния език и към неговата символна функция. Много изследвания показват, че детето не винаги е способно да направи металингвистична оценка на дадено изказване, абстрахирайки се от съдържанието му. В повечето случаи разликата между лингвистичния знак и неговия референт е непонятна за него. Усвояването на чужд език подпомага работата в тази насока, тъй като в процеса на чуждоезиково обучение детето постепенно започва да осъзнава тази разлика. Примерна дейност в тази насока, предложена от Дабен е изготвянето на списък с покупки, който две или три от децата трябва да представят на останалите без да споменават имената на конкретните продукти, като целта е групата да разбере по асоциативен път какво трябва да бъде закупено. Такъв тип задачи подтикват децата към разсъждения, свързани със значението на думите, със съществуването на синоними, антоними, парафраза и т.н. Продължението на такъв тип дейности по посока чуждия език може да се осъществи чрез привличане на вниманието на учениците към различните отношения между дума и значение в различните езици.

В третата група дейности можем да

включим такива, при които малките ученици да сравняват и анализират различните начини, по които се обозначават брой и количество в родния им език, в чуждия език, който изучават и в други чужди езици. Много полезно при такъв тип дейности е позоваването на далечни и екзотични за децата езици. При провеждане на експеримента с гренобълските ученици на децата са посочени примери от италиански, немски, френски и малайски език. Най-голям интерес у учениците, според Дабен, предизвиква малайският език, където множествеността се обозначава чрез повтаряне на съответното съществително. Такъв тип дейности, освен че са интересни и забавни за децата, ги насочват и към разсъждения, свързани с различията в лексикалния, морфологичния и синтактичен състав и строеж на отделните езици и произволността на езиковия знак.

В последната, четвърта група дейности, както вече посочихме са включени дейности, свързани с наблюдение, анализ и разсъждения за начина, по който овладяваме речта и усвояваме даден език. Този тип задачи имат за цел да подтикнем детето да осъзнае начина, по който чуждият език се усвоява малко по малко. То естествено не си спомня начина, по който е овладяло родния си език – постепенно, бавно, грешейки и поправяйки грешките си. За да върнем детето към този период

от развитието му, е препоръчително да го подтикнем да обърне внимание на речта на по-малките – от 2 до 4-годишни деца. Тези наблюдения биха помогнали на ученика да вникне в конструкцията на фразите и да започне да осъзнава малко по малко понятието „послание”. Например, когато дете на две години казва „Татко, гараж”, то може да има предвид много неща: че баща му е в гаража, че то самото иска да го заведат там, че това е мястото, където баща му прекарва най-много време и т.н. Целта на преподавателя е да подтикне детето да разсъждава върху това, какви са различните възможни послания на такъв тип детски изрази и какъв е механизъмът, чрез който те постепенно се превръщат в по-ясни послания в процеса на усвояване на речта.

Освен посочените от Луиз Дабен, съществуват и други дейности, които биха подпомогнали формирането на лингвистична чувствителност у малките ученици. Много полезна дейност според нас би било сравнението между различни езици. В рамките на родноезиковото и на чуждоезиковото обучение то може да се осъществи на различни нива. Ето няколко примера:

- На фонетично ниво сравнение може да се осъществи чрез намиране и разграничаване на фонемите и интонации в чуждия език, които са подобни или еднакви с тези в родния език на децата. Сравнения могат да се пра-

вят не само с изучавания, а и с други чужди езици и дори с регионални диалекти.

- На морфо-синтактично ниво е добре да подпомогнем детето да вникне в някои формални и функционални характеристики на различните езици. Това може да се постигне чрез наблюдение и анализ на различни езикови механизми – как се обозначава множественост, собственост, количество, качество; разлики в словореда и т.н. Такъв тип дейности са още по-полезни, когато се основават на типологично отдалечени от родния чужди езици, чиито показатели по-лесно се отличават.

- На лексико-семантично ниво биха били полезни сравненията с по-близки езици или диалекти в родния език. Целта е да насочим вниманието на децата към приликите и разликите в лексикалните единици, като най-полезни са сравненията, при които е налице еднакво или почти еднакво звучене, но има разлики в значението.

- На графично ниво трябва да се работи по посока запознаване на децата с факта, че съществуват различни графични (писмени) системи (фонетични, идеографични) и провокиране на интерес към тях.

Според швейцарския езиковед **Фердинанд дьо Сосюр**, в зависимост от писмения носител (знак) писмените системи са два основни типа:

Идеографична писмена система, при която „думата е представена от един-единствен знак, чужд на звуковете, които я изграждат. Този знак се отнася до думата като цяло, а от там косвено – до идеята, която тя изразява”. [4] Към тази група писмени системи спадат китайската, египетската, месопотамската, древнокритската (минойска) писмености, хетското писмо и т. н.

Фонетична писмена система, която се базира на неразложимите елементи на речта и *възпроизвежда „последователността от звуковете в думата”*. [4] Тя преминава през няколко етапа на развитие и усъвършенстване, а именно:

- **Ребусна писмена система** – при нея „знакът с определено значение става знак за названието на това значение и се използва, както за означаване на всички еднозначни думи, така и за означаване на съзвучни части на думите”. [5]
- **Сричково писмо** – при него „всеки знак обозначава една сричка”. [5]
- **Буквено (азбучно) писмо**, което отразява стремежа за „*представяне на всеки отделен звук с отделен знак (буква)*”. [5] Обикновено, в своите разновидности, буквеното писмо съдържа приблизително между 20 и 30 знака.

В рамките на обучение с металингвистична насоченост би било полезно, а и интересно да запознаем децата с ня-

колко различни графични системи. Друга полезна дейност би било и проследяването на произхода и развитието на глаголицата и кирилицата.

Не на последно място според нас е и реализирането на дейности, целящи вникването в отликите между език и реч.

Целта на обучаващия е да предоставя на вниманието на учениците все по-задълбочена информация, касаещи езиците като цяло. Постигането на тази цел може да бъде осъществено чрез различни упражнения. Такъв тип дейност е например запознаването на децата със стари писмени документи на български език с различен от съвременния правопис. Това би подпомогнало децата да осъзнаят, че езиците са живи организми, които еволюират. Можем да насочим вниманието на учениците и към връзките между езиците и взаимодействието между тях под формата на заемки.

През цялото време на прилагане на този подход трябва да работим по посока осъзнаването от страна на децата на факта, че езиците са отражение на конкретни култури и удовлетворяват нуждите на съответна културна група на даден етап от нейното развитие. В тази връзка можем и трябва да окуражим творческите заложби на децата, предлагайки им различни игрови дейности: игри с думи, измисляне на нов език, на нови думи и т.н. Работата и дейностите не бива да се огранича-

ват до просто наблюдение на различните феномени, прилики и отлики, а да се основават на действен подход, като детето е в центъра на процесите – наблюдаващо, анализиращо, възпроизвеждащо, а понякога и творещо език и реч. Пример за това е дейност, при която вниманието на учениците е насочено към това, как те разговарят с по-малки от тях деца, с родителите си, с учителите. След това можем да ги подтикнем да си представят как биха разговаряли с чужденец например, като не е задължително да използват съответният чужд език. По-големите ученици, както вече споменахме, могат да бъдат окуражени дори да се опитат да създадат нови начини за общуване, като така бихме използвали и детската креативност и непринуденост, характерни за тази възраст.

Всъщност, от една страна възможностите са многобройни, но от друга страна те са ограничени, тъй като зависят от подготовката на учителя, от индивидуалните характеристики на учениците в конкретния клас, от моментната ситуация, от обкръжението и нагласата и на децата, и на учителя. Работата по формиране на лингвистична чувствителност е многократно улеснена в класове и групи, където присъстват деца, които са представители на различни култури.

Прилагайки този подход трябва да се предпазваме от изпадане в крайности – целта ни все пак не е да пре-

върщаме детето в преждевременен лингвист, засипвайки го с примери и термини. Използването на специализирана терминология за обясняване на металингвистичните явления не е задължително, нито препоръчително, особено в началните класове.

Най-важното според нас е да не се отклоняваме от двете основни цели на такъв тип обучение, които са и в основата на дейностите: да подтикнем детето да погледне от дистанция първо родния си език, а после и други езици. Трябва да се стремим да превърнем езика в обект на наблюдение и да насочваме вниманието на децата към забелязване на приликите и разликите и съобразяване с тях. Това може би е един от начините да достигнем до хармонично съжителство между различните култури, към което се стреми съвременното ни общество. Този род дейности би трябвало да се впишат и в чуждоезиковото, и в родноезиковото обучение в началното училище и да заменят запаметяването на езикови форми и структури, ако искаме да подготвим детето за реална комуникация с представители на други култури.

Работата по посока формиране и развиване на лингвистична чувствителност е много важна и във връзка с необходимостта от приемственост между началната и основна степен на обучение на учениците. Характерно за чуждоезиковото обучение в началното училище е, че на него се гледа като

на подготовка за обучението, което ще се осъществи в основния и средния курс, където целта вече е да се развие комуникативната компетентност в областта на първия изучаван чужд език, а в основния курс да започне и изучаване на втори чужд език. **Освен подкрепата за изучаването на чужди езици и езиковото многообразие, друг основен приоритет на съвременното образование е и поощряването на многоезичието под формата на овладяването на два и повече езика. Според П. Стефанова** „Изводът, който произтича от концепцията на многоезичието, е, че при ученето на чужди езици се разгръща една обща езикова способност на човека; че родният език е основата и свързващата точка при изучаването на следващите езици, че езиковият опит по първия чужд език разширява, от една страна, езиковите знания (декларативното езиково знание) и уменията за разбиране (междуетиковото разбиране) и, от друга, езиковия опит (процедурното знание) и че начинът, по който протича това разширяване и диференциране в учебния процес, е силно зависим от индивидуалните особености на обучаваните, т.е. многоезичието трябва да бъде разбирано като множествена, хоризонтална, променяща се и сложна плуралингвистична компетентност на отделния човек, която включва езици с различен статус, но тя представлява едно и

също явление. Развитието на съзнателността при учене на езици (на знането как се учат ефективно езици) става самостоятелна цел на чуждоезиковото обучение.” [6]

Именно поради това, според нас, формирането на лингвистична чувствителност би улеснило децата и би ги подпомогнало в процеса на изучаването на два, а и повече чужди езици. Тази цел бихме могли да постигнем единствено, ако успеем да подтикнем децата към осъзнаване на функционирането първо на родния после на друг език/езици и от друга страна, към осъзнаването на културните особености, които езиците отразяват и изразяват.

В нашето съвремие основната цел на чуждоезиковото обучение вече на се свежда до формиране и развиване на комуникативната компетентност на учениците. Интеркултурната компетентност и приемането на различни от родната култури вече заемат все по-приоритетно място в обучението, а формирането на металингвистично съзнание всъщност е компонент от развиването на интеркултурна компетентност. Паралелите между различни езици са също така ефикасни и в сферата на обучението по роден език.

Основна предпоставка за ползотворното планиране и прилагане на посочените в изследването, а и на други дейности, целящи формиране на

ХУМАНИТАРИСТИКА

лингвистична чувствителност у децата в начална училищна възраст, е подготовка и компетентността на преподавателите и по роден, и по чужд език. Затова според нас, такъв тип подготовка би била много полезна за студентите – бъдещите педагози и за действащите начални учители.

Цитирани източници:

1. Европейска комисия, доклад „Подкрепа за изучаването на чужди езици и езиковото многообразие“; уебсайт на Европейската комисия за езиците – http://ec.europa.eu/languages/policy/learning-languages/early-language-learning_bg.htm

2. Димчев, К. Обучението по български език като система. Второ преработено и допълнено издание. С., Сиела, 1998.

3. Дабен, Л. Развитието на металингвистично съзнание в процеса на родноезиково и чуждоезиково обучение. П., 1992

4. Сосюр, Ф. Курс по обща лингвистика, изд. Наука и изкуство, С., 1992

5. Китова-Василева, М. Език и писменост: произход и развитие, изд. НБУ, С., 2008

6. Стефанова, П. Езикуосвяване и контекст на учене на чужд език, eprints.nbu.bg/384/1/statia_Fremdsprachenerwerb.doc

ВИЖ ВСИЧКИ

ЦЕНТРОВЕ ЗА КОМПЕТЕНТНОСТ

Оперативна програма
„Наука и образование за
интелигентен растеж“

Изграждане и поддържане на добри взаимоотношения между учител и ученик

Автор: Бистра Чолакова, учител

Резюме: Предмет на настоящата статия е да се постави най-общ акцент върху базисен момент от работата на всеки учител, а именно значението на добрите взаимоотношения между учител и ученик, които са ключови за постигането на образователно-възпитателните цели.

Abstract: The subject of this article is to emphasis to the basic point in the work of each teacher, particularly the importance of good relationships between students and teachers that are the kernel for achieving educational goals.

Ключови думи:

nonviolent communication, interpersonal relationships, self-realization of the individual, trust, goals of educational activities, personal and behavioral models of work

„Доверието е спойката в живота. То е основната съставка на ефективната комуникация. Доверието е фундаментален принцип, за да просъществу-

ват всички връзки.“

С. Кови

От ранна детска възраст учителят се явява една от най-важните и ключови фигури, отговорна за развитието на детето, а в по-късен етап и на ученика, като от изключително важно значение за неговото пълноценно развитие са добрите, приятелски и грижовни междуличностни отношения между учител и ученик, за която връзка пряко отговорно лице е учителят.

Създаването и поддържането на истински и добри взаимоотношения са базисни за по-нататъшната работа за постигане на основните цели на образователно-възпитателната дейност, която в крайна сметка да подготви ученика за живота извън училище. Ето защо е необходимо да се започне първо с изграждането на основни потребности у ученика – чувство на доверие и сигурност в клас. Защото, удовлетворявайки потребности като тези, които са от по-ниските нива, мо-

жем да преминем към по-високите такива и достигнем до това на себerealизацията на индивида (Е. Маслоу).

Според Алфи Кон, учителят би трябвало да се замисли от какво има нужда ученикът и как той да отговори на тази нужда. Определено първо, както споменахме, той има нужда от емоционална сигурност /защита/ и от среда, в която всичко се случва на основата на добра и приятелски насочена комуникация, среда в която се ценят нуждите на другия /приемане/. Учителят дава възможност на всеки отделен ученик да изпъкне и позволява на учениците да бъдат част от екипа му в процеса на обучение, а самият той е по-скоро фасилитатор, който насърчава, коригира, но и подпомага. За изграждане и поддържане на добри взаимоотношения в клас, помага и умението на учителя да почива в подходящия момент и по подходящ начин, използва оптимално новите технологии, методи, техники на преподаване, но осъществява и перманентен мониторинг. Той създава точни и ясни правила, но не ги налага, защото от начина, по който комуникира, и без да се конфронтира, прокарва идеята за добрите взаимоотношения. Задачите на учебния процес изискват учителят да притежава умения за планиране, консултиране и управление на учебния час и такива форми и начини на оценка, които създават защитена и спокойна обстановка за учене.

Без доверие и добри взаимоотношения не би могло да се ръководи и да се постигат високи цели в образователно-възпитателния процес. Не би могло и да се достигне до онзи момент на провокация на учениците, в който да споделят и да търсят мнение от учителя, да бъдат мотивирани и да искат да знаят все повече, ако взаимоотношенията не се поставят в центъра заедно с учебния предмет.

На учителя се пада нелеката задача освен да предаде знания, но и да развие интелектуалния потенциал на всеки ученик, неговата индивидуалност и желание да продължи да учи и на по-късен етап. И често, вървейки по този път в изграждането на доверие, стига до дилемата: дали да бъде строг или приятелски настроен... Но едно е сигурно, няма как да научиш ученик да зачита другия, на любов, търпение, емпатия, поемане на отговорност, постоянство, морал и искреност, ако самият учител не ги притежава и то в голяма степен. Неслучайно казваме, че учителят е модел на подражание. Затова създаването и поддържането на добри взаимоотношения започват от искреността на педагога и „най-сигурният път към доверието е искреността“ (Д. Л. Джордж).

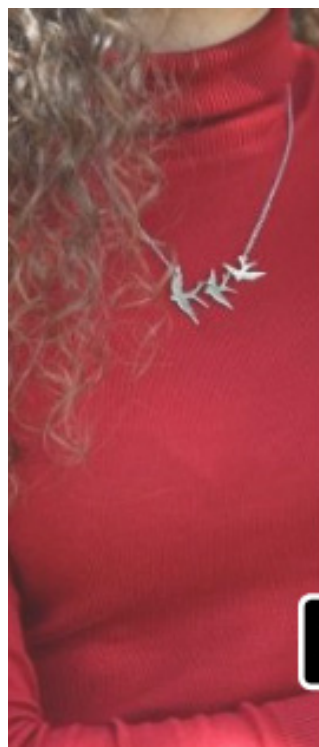
Създаването и изграждането на приятелски взаимоотношения и доверие са от изключителна важност и изискват постоянно комбиниране на личностни, педагогически и поведен-

чески модели на работа. Но това е характеристика на успешния учител. Той не само отлично владее предмета си, а познава добре и учениците си и знае как да дозира учебно съдържание с положителна емоция. Неговото „оръжие“ е словото – ненасилствената комуникация и неговият позитивизъм; той притежава и социална интелигентност и адаптивност, което помага при решаване на възникнали казуси. Той комуникира перманентно с колеги и родители; той не спира да се самоусъвършенства; той притежава чувство за хумор, но избягва ласкателствата; той е искрен и притежава ясни цели, в които е последователен. И както е казал Я. А. Коменски: „Учи-

телят трябва и да може, и да иска да обучава и възпитава“. Това подчертава ясно, че функцията на учителя съвсем не е едностранчива, а напротив. Мисията на добрия учител никак не е лека и той отдавна е осъзнал, че именно учениците са тази част от живота му, която ще определи и авторитета му!

Библиография:

1. <https://www.novavizia.com/teoriya-za-jerarhiyata-na-potrebnostite-na-maslou/>
2. Коменски. Я. А., Дидактика
3. Кон. А., Митът за дисциплината

НАУЧНИ КОЛИЕТА ОТ БГ НАУКА